

Het Nederlandse debat
rondom
Landbouw, Landschap en het Gemeenschappelijk
Landbouwbeleid

Het Nederlandse debat rondom Landbouw, Landschap en het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid

Dr. R.A. Werkman

Prof. dr. ir. C.J.A.M. Termeer

Leerstoelgroep Bestuurskunde
Wageningen Universiteit
november 2007

Het Nederlandse debat rondom Landbouw, Landschap en het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid

Dr. R.A. Werkman
Prof. dr. ir. C.J.A.M. Termeer

Wageningen, Wageningen Universiteit, Leerstoelgroep Bestuurskunde, november 2007-11-14

ISBN-nummer: 978-90-8585-165-3

In dit rapport zijn de resultaten beschreven van de studie naar het Nederlandse debat rondom landbouw, landschap en het gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB). De studie betrof een onderzoek naar verwachtingen, verhalen en waarden onder betrokken actorgroepen omtrent 'landbouw en landschap' en in het bijzonder de betekenis daarvan ten aanzien van het GLB. Een tweede doelstelling was het vinden van aangrijpingspunten voor het vergroten van de kwaliteit van maatschappelijk debat. Het onderzoek dient als achtergrondstudie voor het advies van de Raad voor het Landelijk Gebied aan de minister van LNV ten aanzien van de toekomst van Europees Landbouwbeleid.

Bestellingen:
Telefoon: 0317-482957
Email: office.pap@wur.nl

Inhoud

<i>Voorwoord</i>	8
<i>Samenvatting</i>	11
<i>Summary</i>	17
1. Inleiding	23
1.1 Aanleiding tot het onderzoek	23
1.2 Doelen van het onderzoek	23
2. Theoretische achtergronden en onderzoeksvragen	25
2.1 Theoretische achtergronden	25
2.2 Onderzoeksvragen	28
3. Onderzoeksmethoden	29
3.1 Inleiding	29
3.2 Fase 1: documentenanalyse	29
3.3 Fase 2: vragenlijstonderzoek	31
3.4 Fase 3: Survey Feedback en Open Space	33
4. Kernthema's in het debat	35
5. Configuraties en fixaties	37
5.1 Configuratie 'Ondernemen'	37
5.2 Configuratie 'Continuïteit en bestaanszekerheid'	38
5.3 Configuratie 'Natuur en solidariteit'	40
5.4 Configuratie 'Normatief en ideologisch'	40
5.5 Configuratie 'Laveren en verbinden'	42
5.6. Configuratie 'Beleidruimte leefomgeving'	42
5.7 Overeenkomsten en verschillen in opvattingen tussen configuraties	43
5.8 Dominantie, invloed en uitsluiting in debat	45
6. Patronen in relaties tussen configuraties	48
6.1 Viciëuze cirkel van 'herhaling van argumenten in gesprekken'	48
6.2 Viciëuze cirkel in 'gezellige gesprekken met bekenden'	49
6.3 Fixatie op verschil en conflict	49
6.4 Uitsluiting van actoren met 'kennisgebrek'	50
6.5 Viciëuze cirkel in 'streven naar een eenduidige oplossing'	50
6.6 Viciëuze cirkel in 'worstelen met variëteit'	50
6.7 Afhankelijkheidsparadox	51

6.8 Schipperen tussen sturen en loslaten.....	51
6.9 Focus op louter eigen vraagstukken vernauwt het blikveld.....	52
6.10 Stagnatie in interacties door praten in eigen taal en abstracties	52
6.11 Abstract maken van zaken die voor anderen emotionele waarde hebben.....	53
6.12 Vicieuze cirkel van ‘uitsluiting van actoren met kritische of afwijkende perspectieven’	53
6.13 Samenhang tussen fixaties en patronen	54
7. <i>Ontwikkelingen en dynamiek</i>	55
8. <i>Conclusies, suggesties voor interventie en reflectie</i>	57
8.1 Conclusies	57
8.2 Suggesties voor interventies op drie niveaus	59
8.3 Kanttekeningen bij het onderzoek en vervolgonderzoek	64
<i>Literatuur</i>	67
<i>Bijlagen</i>	69

Figuren

Figuur 5.1 Voorbeeldredenering in de configuratie ‘Ondernemen’	38
Figuur 5.2 Voorbeeldredenering in de configuratie ‘Continuïteit en bestaanszekerheid’	39
Figuur 5.3 Voorbeeldredenering in de configuratie ‘Natuur en solidariteit’	40
Figuur 5.4 Voorbeeldredenering in de conf. ‘Normatief en ideologisch’, normatief liberaal perspectief	41
Figuur 5.5 Voorbeeldredenering in de configuratie ‘Laveren en verbinden’	42
Figuur 5.6 Voorbeeldredenering in de configuratie ‘Beleidruimte leefomgeving’	43
Figuur 5.7 Opvattingen configuraties over de thema’s schaalgrootte en GLB afschaffen vs. behouden	46
Figuur 5.8 Met welk van de volgende actoren spreekt u of uw actorgroep het meest over landbouw, landbouwbeleid en landschap?	47
Figuur 6.1 Interactiepatroon in gezellige gesprekken met bekenden en herhaling van argumenten	49
Figuur 6.2 Circulair patroon in streven naar eenduidige oplossing en worstelen met variëteit	51
Figuur 6.3 Circulair patroon van schipperen tussen sturen en loslaten en afhankelijkheidsparadox	52
Figuur 6.4 Circulair patroon in uitsluiting actoren met kritische of afwijkende perspectieven	53
Figuur 6.5 Voorbeeld van samenhang tussen fixaties en patronen	54
Figuur 8.1 Fora in maatschappelijk debat	62

Tabellen

Tabel 3.1 Respons per actorgroep	32
Tabel 5.1 Perspectieven van configuraties op de kernthema’s	44
Tabel 5.2 Oordeel over invloed op debat en kwaliteit van standpunten van betrokken actorgroepen	47

Voorwoord

Het organiseren van maatschappelijk debat over toekomstig landbouw, landschap en landbouwbeleid is een complexe aangelegenheid vanwege de veelheid aan actoren en groepen van actoren die zich geroepen voelen hun stem in dat debat te laten horen. De effectiviteit van het debat wordt beïnvloed door assumpties van deelnemers over de thematiek en over elkaar, door verschillende regels die zij hanteren, overtuigingen die zij hebben en omgangspatronen die zij in interactie met elkaar creëren. Het is een lastige opgave om binnen zo'n context nieuwe uitkomsten of mogelijke toekomstperspectieven te genereren. In dit onderzoeksrapport geven wij een beeld van de actorgroepen die zich laten horen in het debat, hun opvattingen en overtuigingen en de vastlopende omgangspatronen die zij samen hebben gecreëerd. Bovendien geven wij een voorzet voor interventie in gefixeerde overtuigingen en patronen. De uitkomsten zijn gebaseerd op zowel kwalitatief (documentenanalyse, rondetafelbijeenkomsten, workshop) als kwantitatief (vragenlijst) onderzoek.

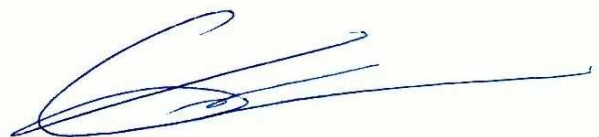
Opdrachtgever van het onderzoek was de Raad voor het Landelijk Gebied (RLG), adviesorgaan van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. De minister van LNV heeft de Raad voor het Landelijk Gebied (RLG) gevraagd met een advies te komen over of en hoe op termijn toeslagen in het kader van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) kunnen worden gekoppeld aan maatschappelijke diensten die boeren vervullen, en om een perspectief te bieden voor de Nederlandse inbreng in de discussie over de toekomst van het GLB. Dit onderzoek dient als achtergrondstudie voor deze adviesaanvraag.

Het onderzoek is uitgevoerd door mevr. Dr. Renate Werkman en Mevr. Prof. dr. ir. Katrien Termeer van de leerstoelgroep Bestuurskunde van de Wageningen Universiteit, in nauwe samenwerking met de projectgroep Gemeenschappelijk Landbouwbeleid van de RLG.

Onze dank gaat uit naar alle personen die hebben deelgenomen in rondetafelgesprekken en de workshop die (mede) in het kader van dit onderzoek werden georganiseerd en ons van waardevolle informatie hebben voorzien. Lai Po Cheng danken wij voor haar ondersteuning bij het vragenlijstonderzoek. Vooral danken wij de leden van de projectgroep Gemeenschappelijk Landbouwbeleid van de RLG voor de plezierige samenwerking, hun bijdrage aan het onderzoek en hun waardevolle commentaar op een eerdere versie van dit rapport.

Dr. R.A. Werkman
Universitair Docent Bestuurskunde

Prof. dr. ir. C.J.A.M Termeer
Hoogleraar Leerstoelgroep Bestuurskunde

Samenvatting

Inleiding

Dit onderzoek heeft plaatsgevonden in het kader van het maatschappelijk debat in Nederland over de toekomst van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB). Het doel van dit onderzoek is tweeledig. De eerste doelstelling was het verkrijgen van inzicht in de verwachtingen, verhalen en waarden onder betrokken actorgroepen omtrent ‘landbouw en landschap’ en in het bijzonder de betekenis daarvan ten aanzien van het GLB. De tweede doelstelling was het vinden van aangrijpingspunten voor het vergroten van de kwaliteit van maatschappelijk debat¹. Het onderzoek dient als achtergrondstudie voor het advies van de Raad voor het Landelijk Gebied aan de minister van LNV ten aanzien van de toekomst van Europees Landbouwbeleid.

In het onderzoek hebben we gebruik gemaakt van de configuratietheorie. Deze theorie veronderstelt dat mensen de neiging hebben te praten met steeds dezelfde groep mensen. Daardoor gaan zij waarden en overtuigingen steeds meer delen met anderen in de groep en ontwikkelen ‘configuraties’ van vaste groepen mensen met dezelfde perspectieven op de werkelijkheid. Wanneer mensen in een configuratie zo sterk naar bevestiging van hun eigen perspectieven zoeken dat zij geen andere betekenissen meer toelaten, kunnen patstellingen of fixaties ontstaan. Zij raken dan verstrikt in een herhaling van zetten en meer en meer overtuigd van hun perspectieven. Mensen zijn zich daar vaak niet van bewust, maar ze drukken deze perspectieven wel uit in interpersoonlijke relaties. Hieruit kunnen dysfunctionele interactiepatronen resulteren die moeilijk zijn te doorbreken. Deze patronen ontstaan vooral wanneer mensen van verschillende configuraties, zoals de configuraties die betrokken zijn in het debat over het GLB, vanuit hun assumpties met elkaar in gesprek gaan. Daarom is het van belang inzicht te krijgen in de configuraties in het debat, hun waarden en opvattingen en de patronen die zij met elkaar creëren.

Aanpak en methoden

Het onderzoek bestond uit drie fasen:

1. Een documentenanalyse met als doelen om (1) de belangrijkste kernthema's in het debat rondom landbouw, landbouwbeleid en landschap te achterhalen, en (2) inzicht te krijgen in de actorgroepen en hun opvattingen, waarden, overtuigingen en wensen en onderlinge relaties.
2. Een vragenlijstonderzoek bedoeld om (1) opvattingen uit de documentenanalyse te toetsen en (2) inzicht te geven in hoe breed en in hoeverre deze opvattingen door actorgroepen werden gedeeld en waar we (dus) konden spreken van het bestaan van configuraties. Bovendien bood het (3) mogelijkheden voor het achterhalen van fixaties.

¹ Met maatschappelijk debat wordt hier bedoeld de maatschappelijke discussie die op verschillende manieren plaatsvindt tussen een veelheid van direct en meer indirect betrokkenen over de thema's landbouw, landschap en landbouwbeleid. Deze leidt *niet* tot een ‘de publieke opinie’ maar tot kruisbestuiving *en* tot complexe vraagstukken vanuit een veelheid aan verschillende stemmen en belangen.

3. Survey Feedback en een Open Space-bijeenkomst². Hier werden de inzichten uit de eerste twee fasen besproken met betrokkenen bij de thema's landbouw, landbouwbeleid en landschap. Gesprekken in de Open Space boden informatie voor verdere analyse en verdieping in waarden en perspectieven en zicht op patronen in onderlinge relaties. Bovendien fungeerde de bijeenkomst als een eerste interventie doordat betrokkenen samen nadenken over de gevolgen van teruggekoppelde patronen.

Resultaten

Uit de analyses komen acht **kernthema's** naar voren die er voor betrokkenen in het debat echt toe doen:

- Moet het GLB worden afgeschaft of behouden, of moet er een tussenoplossing komen?
- Is liberalisatie een oplossing voor de landbouwproblematiek of overleven veel boeren een liberalisatieslag niet?
- Biedt de toekomst boeren nieuwe kansen of bedreigen nieuwe ontwikkelingen het voortbestaan van boeren in Nederland/Europa?
- Is schaalvergroting de enige oplossing voor boeren of moet landbouw kleinschalig vanwege landschappelijke, duurzaamheids-, ecologische en diervriendelijkheids-overwegingen? Of moet er meer variëteit in bedrijfsconcepten komen?
- Dragen boeren bij aan instandhouding van het landschap en leefomgevingen van dieren en moeten zij daarvoor betaald worden of dragen zij juist niet bij?
- Moet de overheid een sturende rol aannemen, richting geven, boeren beschermen en (eenduidige) oplossingen inbrengen of juist ruimte geven voor ondernemerschap?
- Welke afweging moet in beleid worden gemaakt ten aanzien van verhouding tussen bedrijfsmatige waarden en maatschappelijke en natuurwaarden?
- Moet er worden gestreefd naar eenduidige oplossingen en eenduidig beleid of moeten we complexiteit accepteren en streven naar meervoudigheid in denken en handelen?

In hoofdlijnen kunnen we **zes configuraties** onderscheiden met verschillende opvattingen over deze thema's³:

1. 'Ondernemen': terugbrengen overheidsbemoeienis, ruimte voor grootschaligheid, groei, ondernemerschap. Vooral (grootschalige) agrarische bedrijven, in coalitie met landbouworganisaties en LNV.
2. 'Continuïteit en bestaanszekerheid: extensief, kleinschalig, voorstanders betaling maatschappelijke doelen. Vooral kleinschaliger agrarische bedrijven, ook wel landbouworganisaties, agrarische vakbonden en politieke partijen.
3. 'Natuur en solidariteit': natuur, landschaps- en milieuwaarden centraal, overheidsregulering en subsidie voor maatschappelijke doelen. Vooral natuur en milieu-organisaties, ontwikkelingsorganisaties en bepaalde politieke partijen. Ook wel burgers.

² De betekenis van 'Open Space' is letterlijk 'open ruimte': ruimte voor een dynamisch proces van dialoog en samenwerking, gericht op de uitdieping of oplossing van een bepaald vraagstuk. Elke deelnemer draagt met zijn deskundigheid bij aan en heeft invloed op het eindresultaat.

³ Configuraties zijn geen stabiele ideaaltypen maar laten allerlei variaties toe en zijn continu in beweging. De weergave van huidige configuraties is geen historische weergave maar een weergave van verhoudingen zoals ten tijde van het debat.

4. 'Normatief en ideologisch': eerlijkheid in de welvaartsverdeling tussen westerse en derde wereldlanden, collectieve ontwikkeling en vooruitgang, collectieve welvaart, dierenwelzijn, milieu. Radicaler dan 'Natuur en solidariteit'. Waarden realiseren door middel van ofwel openen wereldmarkt, afschaffen subsidies, 'laissez-faire' (normatief liberalen), ofwel juist verscherpte overheidsbemoeienis op o.a. realiseren van een eerlijke markt die volledige participatie van derde wereldlanden garandeert (normatief solidairen). Actoren of activisten uit de extremere ontwikkelings-, dier-, natuur- en milieuhoek, politici, anti-globalisten, sommige actoren in consumentenorganisaties, bepaalde wetenschappers.
5. 'Laveren en verbinden': zoeken naar een 'beste' oplossing door middel van onderzoek, schipperen met belangen en variatie, relatie Nederlandse landbouw met Europees en Mondiaal beleid, sturingsmogelijkheden zoeken. Vooral centrale overheid, met onderzoeksinstellingen en adviesorganisaties
6. 'Beleidruimte leefomgeving': meer autonomie, inbreng in beleid en beleidsontwikkeling, ruimte voor RO. Vooral lokale overheden, ingegeven door wensen burgers en andere belanghebbenden.

Vooral landbouworganisaties, boeren, het ministerie van LNV en natuur- en milieuorganisaties praten mee in het debat over het Gemeenschappelijk landbouwbeleid. Veel andere actorgroepen zijn in het debat weinig of niet te horen. Bovendien zijn er in deze gesprekken **omgangspatronen** geslopen die niet meer open staan voor reflectie en verandering en de besproken inhoud fixeren. Ze komen voort uit gefixeerde overtuigingen en omgangsvormen en veroorzaken stagnatie in de kwaliteit van het maatschappelijk debat:

Vicieuze cirkel van herhaling van argumenten in gesprekken

Deelnemers aan gesprekken zijn sterk gericht op (hun eigen) inhoud, hebben specifieke opvattingen over de landbouw en het GLB. De fixatie in dit patroon is dat deelnemers denken dat zij verder komen door inhoud uit te wisselen. Bijeenkomsten dienen om inhoud te delen en te verzamelen, gestelde vragen zijn cognitief inhoudelijk van aard en wanneer gesprekken niet de gewenste inhoud opleveren, worden er meer gesprekken georganiseerd om meer inhoud te genereren. Niemand stelt het procesverloop van gesprekken aan de orde en als gevolg daarvan blijven gesprekken als een zelfbevestigend circulair patroon ronddraaien.

'Gezellige gesprekken met bekenden'

Gesprekken over het GLB worden vaak gekenmerkt door de ongeschreven regel 'het vooral vriendelijk en gezellig te houden'. Er wordt niet gesproken over conflicterende opvattingen. Daarom praten veel actoren 'in naam van' de groep waartoe zij behoren en vertolken (officiële) standpunten en percepties. Wensen blijven beperkt tot statements over 'wat zou moeten'. Gevolg van dit alles is dat er geen directe, werkelijke verdieping plaatsvindt door discussie over verschillen en kerndilemma's, waardoor beweging niet of moeizaam op gang komt.

Fixatie op verschil en conflict

Configuraties die sterk van opvatting verschillen, zoals de configuraties 'normatief en ideologisch' en 'continuïteit en bestaanszekerheid', praten vooral over conflicterende opvattingen. Verschillen worden vaak uitvergroot en mogelijke overeenkomsten in opvattingen of achterliggende waarden zijn geen onderwerp van gesprek. Het gevolg is dat soms actoren uit deze configuraties niet meer persoonlijk met elkaar in gesprek wensen te gaan en in de interactie met elkaar een conflictmodel hanteren. Discussies worden vaak via de media gevoerd en daarbij wordt soms 'op de persoon' gespeeld.

Vicieuze cirkel van uitsluiting van actoren met 'kennisgebrek'

Ingewijden stellen duidelijke kaders aan wat een zinvol debat is over het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid. Zo'n debat gaat niet over (eigen) belangen en wensen noch over landschap of landbouw, maar over het GLB. Deelnemers worden geacht in staat en bereid te zijn om zich zodanig in de thematiek en problematiek in te lezen en te verplaatsen dat zij het gesprek erover kunnen en willen voeren in relatie tot parallelle thema's en beleid. Inbreng van buitenstaanders sluit niet aan bij de beleving van ingewijden van wat een zinvolle, relevante bijdrage is. Ze worden als ondeskundig beschouwd en hun inbreng als onbruikbaar. Het gevolg is dat buitenstaanders worden buitengesloten omdat zij vaak niet aan deze toegangseisen kunnen voldoen. Het gevolg is dat het debat rondom landbouw, landbouwbeleid en landschap een debat van insiders blijft die dezelfde patronen blijven genereren⁴.

Vicieuze cirkel in streven naar een eenduidige oplossing

Deelnemers aan gesprekken rondom het GLB weten dat het gaat om een complex vraagstuk maar proberen toch een eenduidige oplossing te vinden. Daarbij lopen ze vast op complexiteit, vinden geen passende oplossingen en maken daarmee het vraagstuk juist complexer. De ongeschreven regel die aan dit patroon ten grondslag ligt is dat er een oplossing moet komen die nog eenduidig is ook. De roep om eenduidigheid bemoeilijkt daarmee juist het vinden van oplossingsrichtingen en versterkt de vicieuze cirkel.

Worstelen met variëteit

Een roep om eenduidig beleid tegenover de complexiteit aan beïnvloedende factoren en verschillende werkelijkheden, noodzaakt de overheid tot een welhaast onmogelijke opgave van beleid ontwikkelen dat alle wensen, doelen, contexten en situaties dient. De overheid ziet zich genooddaakt tot schipperen tussen belangen van een veelheid aan belanghebbenden zoals boeren, natuur- en milieuorganisaties, lokale overheden, bedrijven, maar ook EU beleid en de belastingbetaler. Daarbij wordt van haar verlangd dat zij eenduidig is vanuit de overtuiging dat eenduidigheid nodig en mogelijk is. Omdat de gevolgen van handelen op dit niveau en met zoveel spelers moeilijk zijn te overzien, initieert de overheid steeds meer onderzoekstrajecten die zicht moeten geven op 'de beste oplossing'. Uitkomsten van onderzoeken voeden de variëteit aan opvattingen alleen maar meer en dat bemoeilijkt beleidsontwikkeling.

Afhankelijkheidsparadox

Agrariërs uit de continuïteitsconfiguratie vragen vaak om overheidsbemoediging, sturing en hulp vanuit een afhankelijke positie en zijn ook afhankelijk gemaakt door overheidssturing in het verleden. Maar 'als er actie komt, zijn ze allemaal tegen' en klagen ze over overheidsbemoediging en vragen ze om ruimte en vrijheid. Wanneer de overheid op haar beurt meer ruimte geeft en poogt een beroep te doen op de eigen inventiviteit van agrariërs, krijgen deze koudwatervrees, vragen hernieuwd om sturing (duidelijkheid) en laat de overheid zich verleiden tot verdere bemoediging.

Schipperen tussen sturen en loslaten

Dit patroon is het equivalent van het bovenstaande patroon, maar dan vanuit het perspectief van de overheid. De overheid worstelt met haar sturingsassumpties en tegelijkertijd met haar nieuwe ambities rond loslaten en het stimuleren van eigen initiatief. De vraag van boeren om sturing verleidt echter tot sturend handelen, hetgeen het moeilijk maakt voor boeren om mogelijkheden en

⁴ Buiten kritische actoren en actoren met kennisgebrek wordt ook weinig gesproken met (bepaalde) politieke partijen, biologische organisaties, de recreatieve sector, bureaus en bedrijven en de verwerkende industrie. Debat betekent echter niet direct invloed, en vooral de laatstgenoemde oefent wellicht meer indirect wel invloed uit op beleid.

kansen te zien en de energie om zelf nieuwe toekomst te ontwikkelen verder ondermijnt. Dit patroon wordt bevestigd door de fixatie op duidelijkheid en helderheid en op de rol van de overheid vanuit zowel de configuratie laveren en verbinden als de continuïteitsconfiguratie.

Focus op louter eigen vraagstukken vernauwt het blikveld

Een focus op eigen vraagstukken en eigen perspectief hindert betrokkenen in het debat rondom het GLB in het zien van mogelijke toekomstperspectieven, het nemen van initiatieven en het sluiten van coalities. Hoe vanzelfsprekend deze focus ook is, hij vernauwt wel het blikveld en maakt het moeilijk voor actoren om problematiek in een breder verband te zien en voorbij de eigen vraagstukken te kijken. Daardoor beperken zij zelf hun blikveld.

Stagnatie in interacties door praten in eigen taal en abstracties

Bepaalde configuraties, met name de configuratie 'laveren en verbinden', hebben in de loop der jaren een volstrekt eigen, abstracte technisch-economische taal ontwikkeld in onderlinge gesprekken over het GLB waarbij andere configuraties niet of weinig zijn betrokken. Vanuit deze taal praten zij op een abstracte manier over het GLB, zonder zich te realiseren hoe 'anderen' dit zullen opvatten en interpreteren. Zij doen dit niet expres of intentioneel maar realiseren zich gewoon niet dat ze zo praten of ze denken niet aan de betekenis van bepaalde bewoordingen voor anderen. Gevolg kan zijn dat groepen of configuraties onbedoeld worden uitgesloten of dat er miscommunicatie, onbegrip en wantrouwen ontstaat.

Abstract maken van zaken die voor anderen emotionele waarde hebben

Sommige actoren (uit de configuratie 'laveren en verbinden') hebben de neiging om zaken abstract te maken die voor anderen (agrariërs, dierenbeschermers) grote emotionele waarde hebben. Daardoor veroorzaken ze soms conflict vanwege de indruk die ze wekken over belangrijke zaken te praten 'alsof het niets betekent'. In hun abstracte verhalen 'maken' ze de achtertuinen, het leven, het land en de bezittingen van boeren bijvoorbeeld tot 'rode probleemzones'. Hierdoor ontstaan botsingen met als gevolg dat de aangestipte thema's moeilijk bespreekbaar worden.

Vicieuze cirkel van uitsluiting van actoren met kritische of afwijkende perspectieven

In dit patroon is sprake van uitsluiting van actoren met kritische of afwijkende perspectieven vanuit de opvatting 'met hen valt niet te praten'. Zo zijn er bijvoorbeeld actoren die actoren uit de configuratie 'normatief en ideologisch' als vijand zijn gaan zien. Dat is voor derden aanleiding om hen maar niet meer samen uit te nodigen. Daardoor wordt er tussen de configuraties helemaal niet meer gesproken, worden beelden van elkaar bevestigd en ontstaat verdere uitsluiting en verdieping van de fixatie en mogelijk verdieping van het conflict. Een taboe op te kritische discussies, streven naar 'gezellige gesprekken' en niet weten hoe met conflict en met reacties om te gaan draagt bij aan het in standhouden van het patroon. Actoren uit de configuratie 'normatief en ideologisch' veroorzaken en versterken zelf dit patroon vanuit de overtuiging dat ze alleen hun gelijk kunnen halen door vasthoudendheid, dwang, acties, kritische publicaties en hevig debat.

Fixaties hangen sterk met elkaar samen en stimuleren het ontwikkelen van omgangspatronen. Deze patronen op hun beurt hangen ook weer met elkaar samen, waardoor een complex geheel van stagnatie in debat ontstaat. Hoewel het onderzoek verschillende fixaties en omgangspatronen zichtbaar maakt, is er in het debat ook op verschillende plekken sprake van dynamiek en ontwikkelingen waarin actoren samen energie creëren door samen na te denken over en te werken aan nieuwe toekomst.

Aanbevelingen

Kies voor een andere procesinrichting. Ga niet mee in stagnerende patronen en bevestig ze niet, maar *handel zèlf anders* en intervenueer waar nodig in omgangspatronen, door:

1. gesprekken met *andere* mensen op *andere* manieren aan te gaan.
2. expliciete keuzes te maken in gespreksonderwerpen. Inhoudelijke complexiteiten en dilemma's, initiatief en oplossingen te onderzoeken en tot onderwerp van gesprek te maken.
3. Accepteren dat het inbrengen van nieuwe deelnemers betekent dat de inhoud van gesprekken gaat veranderen en manieren zoeken om daarmee om te gaan.
4. het onderzoeken van en starten vanuit gedeelde doelen wanneer deelnemers conflicteren op het niveau van oplossingen.
5. complexiteiten van verschillende verwachtingen en belangen te problematiseren en tot onderwerp van gesprek te maken.
6. te zoeken naar nieuwe taal die buitenstaanders / nieuwe deelnemers toestaat te participeren;
7. de gewenste thematiek en inhoud bepalend te laten zijn voor de keuze van deelnemers
8. (abstracte) Argumenten van deelnemers in samenhang te onderzoeken en beschrijven
9. de vicieuze cirkel van 'Het GLB is complex en je moet heel wat in je mars hebben om erover mee te kunnen praten' te doorbreken met 'Het GLB is niet eenvoudig maar je kunt er wel simpel over praten'.
10. *andere* gesprekken te realiseren door middel van een *gedegen procesarchitectuur*. Bijvoorbeeld: aparte fora organiseren voor specifieke thema's of vraagstukken. De keuze van deelnemers afhankelijk maken van de thema's. Geboekte voortgang en verkregen inzichten en nieuwe vragen uit de fora aanleiding laten zijn voor nieuwe bijeenkomsten of zelfs een nieuwe indeling van thema's en fora.

Reflecteer als overheid op het *verschil tussen praat- en daadtheorieën* en te zoeken naar alternatieve handelingsmogelijkheden, door:

1. te zoeken naar consistentie tussen zeggen en doen waar het gaat om sturing;
2. de dubbele binding⁵ in de boodschap 'wees ondernemend' die wordt uitgezonden, ondervangen.
3. in eigen handelen aan te sluiten bij ondernemerschap, opzoeken van plekken waar initiatieven worden genomen, onderzoeken van mogelijkheden voor partnerschap, bijdragen en het scheppen van mogelijkheden binnen bestaande regelgeving.
4. bij vragen om sturing een oplossing proberen te zoeken die niet het sturingspatroon bevestigt (bv het probleem overnemen), maar overstijgend is.

⁵ Bij een dubbele binding zit de persoon waarop de boodschap is gericht gevangen in een relatie waarin twee soorten boodschappen worden uitgezonden, waarbij de ene boodschap de andere ontkent, zoals 'wees spontaan' (Bateson, G. (1972). Steps To An Ecology of Mind: Toward a Theory of Schizophrenia. New York, Balantine); spontaan zijn is, opgelegd, hier al niet meer mogelijk.

Summary

Introduction

This study took place within the framework of the social debate in the Netherlands concerning the future of the Common Agricultural Policy (CAP). The aim of this study is twofold. The first objective was obtaining insight into the expectations, stories and values of the groups involved in the debate on agriculture and landscape, in particular with respect to the CAP. The second objective was formulating recommendations for improving the quality of this debate. The study serves as a background study for the recommendation of the Raad voor het Landelijk Gebied (RLG; i.e. the Council for the Rural Area) to the minister of Agriculture, Nature and Food Quality with respect to the future of European agricultural policy.

In this study, we used the configuration theory to study values and expectations of the groups involved in the debate. This theory assumes that people tend to talk the most with other people within the same group. As a result, they tend to share their values and convictions with others in the group and develop *configurations* consisting of fixed groups of people that share the same perspectives on reality. When people in a configuration focus strongly on affirmation of their own perspectives and do not allow for alternative meanings anymore, they may develop *fixations*: fixated convictions, for instance about the situation, about what is needed or about other players in the field. People are often not aware of these fixations, but they express them in interpersonal relations, sometimes causing dysfunctional interaction patterns that are difficult to be break through. These patterns arise especially when people from different configurations talk to each other from their assumptions, like the configurations involved in the CAP-debate. It is therefore important to gain insight into the configurations involved in the debate, their values and perceptions and the interaction patterns they create together.

Research methods

The study consisted of three phases:

1. Document analysis aimed at (1) identifying the core topics in the debate about agriculture, agricultural policy and landscape, and (2) gaining insight into the actor groups involved, their perspectives, values, convictions and wishes and their mutual relationships.
2. Questionnaire research meant to (1) test perspectives and convictions from the document analysis and to (2) gain insight into the extent in which these perspectives and convictions are shared among groups of actors and where we could speak of the existence of configurations. Moreover, questionnaire research offered (3) possibilities for retrieving fixations.
3. Survey Feedback and an Open Space-session. In this meeting, insights from the first two phases were discussed with a multitude of different actors involved in the debate about agriculture, agricultural policy and landscape. Conversations in the Open Space-session provided data for a deeper analysis of values and perspectives and of patterns in mutual relationships. Moreover, the meeting served as a first attempt for intervention because the participants reflect together on the impact of interaction patterns.

Results

Eight **core topics** came forward from the document analysis:

- *Should the CAP be abolished or preserved, or is a compromise the best alternative? What would it ideally look like?*
- *Is liberalisation a solution for the problems experienced in the agricultural sector, or would many farmers not survive a move towards liberalisation?*
- *Does the future offer farmers new chances and opportunities or do new developments threaten the existence of farmers in the Netherlands and/or Europe?*
- *Is scale enlargement the only solution for farmers, or must agriculture develop to more small-scale businesses because of considerations of sustainability, landscape, ecology and animal welfare? Or is variety in business concepts needed?*
- *Do farmers contribute to maintenance of the landscape and wildlife environments and should they be paid for these contributions, or don't they contribute and is paying farmers for landscape maintenance (therefore) incorrect?*
- *Should government adopt a directive role, protect farmers and introduce (univocal) solutions or should government give farmers space for entrepreneurship?*
- *What assessment should be made in policy with respect to the ratio of attention for commercial values and social and nature values?*
- *Should we strive for univocal solutions and univocal policy or should we accept complexity and strive for plurality in our thoughts and actions?*

We can distinguish **six configurations** with different perspectives on these eight topics:

1. 'Entrepreneurship': reduce government intervention, space for scale enlargement, growth, entrepreneurship. Mainly (large-scale) farms, in coalition with agricultural organizations and the Ministry of Agriculture, Nature and Food Quality.
2. 'Continuity and subsistence': extensive, small-scale farms, proponents of continuation of payments to farmers, for instance for public services that farmers provide, like landscape maintenance. Particularly small-scale farmers, but also agricultural organizations, agrarian trade unions and political parties.
3. 'Nature and solidarity': nature, landscape and environmental values are central in their reasoning. Proponents of government control on these issues and subsidy for public services that farmers provide, provided execution is controlled. Mainly environmental organizations, developmental organizations and certain political parties. Also citizens.
4. 'Normative and ideological': justice and equitability in the division of means and prosperity between western and third world countries. Collective development and progress, collective prosperity, animal welfare, environmental values. More radical than actors from 'Nature and solidarity' configuration. Values realized by means of either an open World Market, abolishment of subsidies and 'laissez-faire' policy (normative liberals), or strengthened government intervention, among others on the subject of a fair market that guarantees participation of third world countries (normative solidarity). Mainly the more extreme developmental, animal, nature and environmental activists, some politicians, anti-globalists, some actors from consumer groups, certain scientists.
5. 'Compromising and connecting': searching for a 'best solution' by means of research, compromising between a large variety in interests, searching for interrelations between Dutch agriculture and European and global policy, looking for possibilities for governance. Mainly central government, in cooperation with research institutions and advisory bodies.

6. 'Space for local spatial planning': more autonomy, input in policy and policy development, space for town and country planning. Particularly local governments, motivated by citizens' and other interested parties' wishes and demands.

Agricultural organizations, farmers, the Ministry of Agriculture, Nature and Food Quality and nature and environment organizations dominate the debate about the CAP. Other groups of actors have little or no part in the debate. Moreover, the debate is characterized by certain **interaction patterns** that are no longer open for reflection and change. Several fixated convictions are at the basis of these patterns and the patterns cause stagnation in the quality of the social debate.

Vicious circle of recurrence of arguments in conversations

Participants in conversations are strongly fixated on (their own) specific perceptions on agriculture and the CAP. The fixation in this pattern is that participants think that in order to advance the debate, they must exchange these content-driven perceptions. Meetings are held solely for collecting and exchanging contents. Questions asked are of a cognitive, content-oriented nature, and when conversations fail to produce the desired contents, more conversations are organized to generate more contents. Nobody brings up the process that characterizes these conversations and as a consequence, conversations develop into a self-confirming circular pattern of generating more and more of the same information that however does not help in answering the complex questions the participants are facing.

'Sociable conversations with acquaintances'

Conversations about the CAP are often characterized by the unwritten rule 'to keep conversations pleasant and sociable'. Conflicting perceptions are not discussed. Many actors talk mainly 'in name of' the group to which they belong and voice (official) points of view and perceptions. Wishes are limited to statements concerning 'what *should* be'. The consequence of all of this is that no real deepening takes place by discussing differences and core dilemmas, and as a result it is very difficult to make progress.

Fixation in differences and conflict

Configurations that have large differences of opinion, like the configurations 'normative and ideological' and 'continuity and subsistence' mainly talk about these differences of opinion. Differences are often blown-up and possible similarities in opinions or underlying values are not made subject of conversation. As a result, actors from these configurations may not wish to speak to one another anymore and may assume a conflictuous attitude towards each other. Discussions are often carried out in the media (newspapers) and actors may get personal in them.

Vicious circle of exclusion of actors with 'a lack of knowledge'

Insiders set clear limits to what a significant debate concerning the CAP is. Such a debate does not concern (own) interests and wishes nor landscape or agriculture, but it concerns the CAP. Participants are expected to be able and be prepared to read into CAP-topics and to be able to engage in conversations about the CAP in relation to parallel topics and policy. Input of outsiders however does not match the perception of insiders of what a significant, relevant contribution is. Insiders view outsiders as incompetent and their input as unusable. The consequence is that outsiders are excluded because they cannot meet the insiders' requirements. The right to participate in debate is reserved to insiders, that continue generating the same patterns as always.

Vicious circle in striving for an univocal solution

Participants in conversations about the CAP know that they are dealing with a complex question, but they nevertheless try to generate a univocal solution. Trying to do this, they get stuck in

complexity, do not find appropriate solutions and consequently make the question even more complex than it already was. The unwritten rule underlying this pattern is that ‘we *must* generate a solution’ and this solution ‘must be univocal’. This call for unequivocalness hinders them in finding possible solutions and reinforces the vicious circle.

‘Wrestling with variety’

The call for univocal policy in a complex context characterized by a multitude of influencing factors and different realities forces government to the virtually impossible task of developing policy that serves all wishes, aims, contexts and situations. Government sees itself forced to compromise between interests of a multitude of interested parties, such as farmers, environmental organizations, local governments, business companies, but also EU-policy and taxpayers’ demands. Moreover, it is desired that government is unequivocal and assumed that unequivocalness is necessary and possible. Because the impact of actions cannot be predicted at this level and with so many players involved, government initiates more and more research projects aimed at generating ‘the best solution’. The variety in outcomes of these research projects feed the variety in perceptions even more, which hampers policy development.

Paradox of dependence

Farmers in the continuity and subsistence-configuration often ask for government intervention, steering and help. The origin of this rather dependent position lies in a history of government intervention and steering in agricultural issues. But ‘when government takes action, they all oppose measures’, complain about government interventions and ask for more space and autonomy. When the government in its turn gives farmers more space and attempts to appeal to farmers’ own inventiveness, farmers ‘shiver on the brink’, repeat their wish for government intervention (clarity, unequivocalness) and government is seduced to interfere again.

Struggling with steering and providing autonomy

This pattern is the equivalent of the pattern described above, but from the perspective of government. Government wrestles with on the one hand its need for steering and intervening, and on the other hand its new ambitions for providing autonomy and stimulating farmers’ own initiatives. Farmers’ repeated wishes for clarity and government intervention however seduces government to intervene and steer again. This makes it difficult for farmers to see possibilities and opportunities and undermines their energy to develop new futures themselves. This pattern is confirmed by both the continuity and subsistence and the compromising and connecting-configurations’ fixation on clarity and unequivocalness and on the role of the government therein.

A focus of actors solely on their own issues narrow their vision

A focus on their own questions and issues and their own perspective impedes people involved in the CAP-debate from perceiving possible future perspectives, taking initiatives and creating coalitions. How self-evident this focus may be, it does narrow actors’ vision, makes it difficult for them to perceive problems in a broader fashion and to look beyond their own questions. As a result, actors limit their own field of vision.

Stagnation in interactions due to actors talking in their own habitual and abstract language

In certain configurations, particularly in the configuration ‘compromising and connecting’, involved actors have developed their own, abstract technological-economical language over the years in mutual conversations about the CAP. Other configurations have been little or not involved in these conversations. The involved actors talk about the CAP in an abstract manner, without realizing how others will apprehend and interpret this. They do not do this intentionally, but they simply do not realize that they talk this way or they do not realize the meaning of certain words and terms for

others. The consequence may be that they unintentionally exclude other groups or configurations or that they unintentionally create miscommunication, incomprehension and mistrust.

Making things abstract that have emotional value for others

Some actors, mainly actors from the configuration ‘compromising and connecting’, have an inclination to make matters abstract that have a significant emotional value for others (e.g. farmers, animal protection activists). As a result, they sometimes cause conflict because they give the impression of talking about an important matter ‘as if it means nothing’. For example, in their abstract tales they turn farmers’ backyards, their life, land and (other) property into ‘red problem areas’. This causes collisions and makes it very difficult for both parties to talk about the issues mentioned.

Vicious circle of exclusion of actors with critical or deviant perspectives

In this pattern actors with critical or deviant perspectives are excluded from the debate from the assumption that ‘it’s just not possible to talk to them in a normal way’. For instance, some actors see actors from the configuration ‘normative and ideological’ as enemies. This leads to the decision of third parties to stop inviting them all together. As a result, configurations stop talking to each other, images of each other are confirmed, and the fixation and conflict deepen. A taboo on discussions that are too critical, a striving for ‘sociable conversations with acquaintances’ and an inability to deal with conflict and critical reactions contribute to persistence of the pattern. Actors from the configuration ‘normative and ideological’ in turn cause and reinforce the pattern from their conviction that they will only be put in the right by being tenacious, using coercion and force, action, writing critical publications and engaging in sharp debate.

Fixations strongly coincide with each other and stimulate the development of vicious interaction patterns. These patterns are closely bound up, and as a result, a complex whole of stagnation in debate arises. Although this study exposes several of these fixations and patterns in the debate, we also find many actors working together on new initiatives, developing new futures together and creating energy and dynamics.

Recommendations

Organize processes of interaction differently. Do not go along with interaction and do not confirm them, but act *differently* and intervene when and where necessary in interaction patterns, by:

1. engaging in different conversations with different people.
2. making explicit choices for conversation subjects. Do not avoid complexities and dilemmas, initiative and solutions, but explicitly choose to study them and make them subject of conversation
3. accepting the fact that introducing new participants means that the contents of conversations will change and by searching for a way to deal with that.
4. examining and starting conversations from shared aims when participants dispute at the level of solutions.
5. making the complexity of different perspectives, interests and expectations subject of study and conversation.
6. searching for a new language that opens conversations for outsiders to participate.
7. selecting participants for debate depending on the desired topics for conversation.
8. examining and describing (abstract) arguments of participants on their (possible) coherence

9. breaking the vicious circle ‘the CAP is complex and you have to be very able to join the discussions about it’ using the phrase ‘the CAP is not simple but you can talk about it in a simple manner’.
10. aiding the development of *different* conversations using a thorough process architecture. For example: organize separate forums on specific topics. Make the choice of participants dependent of topics. Use obtained insights and new questions from the forums as input for new meetings or even for an entirely new classification of topics and forums.

As government actors, reflect on the difference between your espoused and in-use theories and search for action alternatives, by:

1. being consistent in what you say and what you actually do.
2. solving the double bind⁶ in the message ‘be enterprising’ that is being sent.
3. joining entrepreneurial initiatives as an actor, searching for those places where initiatives are being taken, examine possibilities for partnerships, contributing to developments and creating space for entrepreneurship within the boundaries of existing legislation.
4. trying to find a solution that does not confirm the dependence paradox, but search for a transcending solution.

⁶ In the case of a double bind a person whom the message is aimed at is (captured) in a relationship in which two different messages are sent in which one message denies the other, such as ‘be spontaneous’ (Bateson, G. (1972). *Steps To An Ecology of Mind: Toward a Theory of Schizophrenia*. New York, Balantine); Being spontaneous is here, imposed as it is, not possible anymore.

1. Inleiding

1.1 Aanleiding tot het onderzoek

De domeinen van landbouw, natuur, milieu en voedselkwaliteit in Nederland zijn de laatste jaren sterk in beweging. De oorzaak daarvan is te vinden in een veelheid aan lokale, nationale, Europese en globale ontwikkelingen op een veelheid aan relevante thema's. Mede naar aanleiding van deze globale ontwikkelingen is ook de nabije toekomst van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) onderwerp van politiek, wetenschappelijk en maatschappelijk debat. Dat debat gaat in toenemende mate over de kwaliteit van het landschap in relatie tot de landbouw en het GLB en de vraag of en hoe op termijn GLB toeslagen kunnen worden gekoppeld aan maatschappelijke diensten die boeren vervullen, zoals landschapsonderhoud. De minister van LNV heeft de Raad voor het Landelijk Gebied (RLG) gevraagd met een advies te komen over deze koppeling en een perspectief te bieden voor de Nederlandse inbreng in de discussie over de toekomst van het GLB.

1.2 Doelen van het onderzoek

Dit onderzoek is uitgevoerd door de leerstoelgroep Bestuurskunde van de Wageningen Universiteit als achtergrondstudie voor het advies van de RLG. De belangrijkste doelen betreffen⁷:

1. Het analyseren van de verwachtingen, verhalen en waarden onder betrokken actorgroepen omtrent 'landbouw en landschap', in het bijzonder de betekenis daarvan ten aanzien van het GLB en de wijze waarop de articulatie van maatschappelijke wensen plaatsvindt.
2. Het vinden van aangrijpingspunten voor het vergroten van de kwaliteit van maatschappelijk debat.

Om zicht te krijgen op de verhalen, waarden, opvattingen, wensen en verwachtingen in de maatschappij en aangrijpingspunten te vinden voor het vergroten van de kwaliteit van maatschappelijk debat is het nodig om te onderzoeken *waarover* precies in woord en geschrift wordt gesproken en *waarover* niet, *wie* daarbij zijn betrokken en *wie niet, op welke wijze* met elkaar wordt gesproken en *welke opvattingen* deze actoren hanteren over de thema's.

Dit rapport beschrijft de resultaten van onderzoek naar het lopende debat rondom landbouw, landbouwbeleid en landschap in Nederland. In het rapport komen respectievelijk aan de orde:

1. Theoretische achtergronden en onderzoeksvragen
2. Onderzoeksmethoden
3. De kernthema's die een centrale rol spelen in het debat
4. De *configuraties*⁸ die we hierin kunnen herkennen, hun opvattingen over de thema's en de *fixaties* die actoren vanuit opvattingen en ervaringen hebben ontwikkeld en die het debat en/of de verbreding daarvan doen stagneren
5. Patronen in relaties tussen configuraties
6. Ontwikkelingen en dynamiek in het debat: small wins en kansen
7. Mogelijkheden en methoden voor interventie in patronen en fixaties

⁷ Bronnen: Terms of Reference 'Landbouw, Landschap en de Samenleving'; werkprogramma 2006-2007, RLG.

⁸ Groepen actoren met gedeelde opvattingen en overtuigingen die zich bewegen in het debat vanuit hun belangen en posities

2. Theoretische achtergronden en onderzoeksvragen

2.1 Theoretische achtergronden

Het wordt steeds duidelijker dat de landbouwsector een belangrijke rol speelt in omvangrijke internationale (beleids)vraagstukken. Hierdoor is niet alleen de aard maar ook de omvang van het debat over de landbouw sterk veranderd. Met het groeiende bewustzijn van interrelaties tussen de landbouw en beleidsvraagstukken zoals milieuproblematiek, natuur, recreatie, klimaatsverandering, handelsverstoringen, armoede en honger, is het aantal actoren dat is betrokken in het debat rondom landbouw en het landelijk gebied sterk toegenomen. Vraagstukken en onderwerpen van debat variëren inmiddels van bijvoorbeeld vragen rond hoe het land moet worden verdeeld voor recreatieve, natuur-, huizenbouw- en agrarische doeleinden tot vragen rond de aard en rechtvaardigheid van regelmatige betalingen aan boeren in het kader van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB), de gevolgen hiervan voor wereldhandel en zelfs rond het bestaansrecht van boeren in Nederland.

In deze debatten participeren veel verschillende actoren en groepen van actoren. Ze oefenen allemaal in meer of mindere mate invloed uit en representeren hun eigen posities en perspectieven, wensen en belangen. Door de betrokkenheid van deze veelheid aan actoren en actorgroepen en de veelheid aan thema's is er sprake van een buitengewoon grote variëteit in verhalen, argumenten en interpretaties die allemaal worden ingebracht in debat. Bovendien wordt het debat veelal gekenmerkt door een grote complexiteit en een sterke gefractioneerdheid. Gesprekken vinden veelal op een lokaal niveau plaats, en binnen relatief kleine groepen van gelijkgezinde mensen (zie Termeer 1993). Het resulterende geheel van verschillende conflicterende actoren, perspectieven, betekenissen, wensen, uitgangspunten en oplossingen veroorzaakt een dramatische toename in de complexiteit en stelt daarom hoge eisen aan beleid en governance.

Assumpties, configuraties en fixaties

De basisassumptie achter dit onderzoek is dat perspectieven en gedeelde betekenissen worden gecreëerd in de interactie tussen gelijkgestemde actoren en worden gereflecteerd in de taal die deze actoren gebruiken. 'Taal creëert werkelijkheid' (Hajer 2003:103). Volgens Sabatier (Sabatier 1988) kunnen beleidsvraagstukken worden begrepen door 'advocacy coalitions' te analyseren. Dit zijn groepen actoren die een bepaalde set van overtuigingen, 'belief systems', delen binnen de groep waartoe ze behoren: impliciete theorieën, waarden, percepties en causale assumpties. De groepen gebruiken allemaal hun eigen strategieën om hun doelen te bereiken in de interactie met andere groepen.

Het leren kennen van deze groepen actoren en de verhalen die ze vertellen, hun perspectieven en betekenissen helpt ons de context te begrijpen waarin de actoren interacteren vanuit verschillende assumpties en wereldbeelden, om de patronen in hun denken en handelen te ontdekken en om van deze patronen te leren (Taylor 2003; Boje 2001; Hajer 2000). Terwijl zij verhalen delen in taal, creëren actoren gedeelde betekenissen, bouwen zij coalities en ontwikkelen zij gedeelde praktijken (Weick 1995; Weick & Westley 1996; Hajer 2003). Maar daarmee houdt het niet op.

Wij hebben een neiging om vooral te praten met die mensen die soortgelijke achtergronden en meningen hebben. Omdat we continu in interactie zijn met dezelfde groep mensen, gaan de betekenissen steeds meer op elkaar lijken. We delen overtuigingen met elkaar en maken ze tot 'objectieve' situaties: 'met hen valt niet te praten, ze zijn gek', 'ze kunnen niets zinnigs inbrengen', 'zo is het nu eenmaal'. We verspreiden zulke overtuigingen nog verder door ze te delen in onze netwerken (Weick 1995). Dit resulteert in de creatie van *configuraties*: gedeelde definities van de

werkelijkheid, gecreëerd tussen vaste groepen mensen. Ze bestaan uit mensen die intensief met elkaar communiceren en veranderen continu, in samenstelling en in betekenis (zie Termeer 1993).

Soms zoeken mensen in een configuratie zo sterk naar bevestiging van hun eigen perspectieven dat zij geen andere betekenissen meer toelaten. Dit kan resulteren in patstellingen of fixaties als ze verstrikt raken in een herhaling van zetten en meer en meer overtuigd raken van hun perspectieven. Mensen kunnen gefixeerd raken in hun overtuigingen ('wat', inhoudelijke of cognitieve fixaties), in sociale processen ('hoe', proces of sociale fixaties) en in de spelers in het veld ('wie', fixaties in personen of groepen). Aan de basis van zulke fixaties liggen bepaalde assumpties en waarden die onze percepties, ons handelen en de manier waarop we met anderen omgaan, sturen. Assumpties zijn de automatische veronderstellingen achter ons handelen die we voor vanzelfsprekend aannemen en waar we niet over nadenken*. Deze assumpties kloppen vaak niet en kunnen daardoor leiden tot stereotypering (Koomen & Van der Heuvel 1991) en tot conflict. Dat bevestigt onze assumpties vaak alleen maar meer, omdat de manier waarop we anderen benaderen onze verwachtingen en daarmee onze assumpties bevestigt (Werkman 2006; Termeer 1993). Mensen zijn zich vaak niet bewust van de subjectieve aard van hun percepties, maar ze drukken deze percepties wel uit in interpersoonlijke relaties. De interactiepatronen die hieruit resulteren zijn vaak dysfunctioneel en moeilijk te doorbreken (Berne 1964; Werkman 2006; Termeer 1993; Termeer & Kessener 2007). Gefixeerde patronen kunnen vooral ontstaan wanneer mensen van verschillende configuraties vanuit hun assumpties met elkaar in gesprek gaan. Mensen zien het werkelijkheidsbeeld behorend bij hun configuratie bevestigd en laten geen ruimte voor alternatieve werkelijkheidsbeelden. Fixaties worden zichtbaar wanneer mensen in een configuratie praten *over* mensen uit andere configuraties of met mensen uit andere configuraties praten *vanuit* hun eigen werkelijkheidsopvatting. Mensen gaan elkaar mijden, bijvoorbeeld omdat 'het toch niet zinvol is om met hen in gesprek te gaan', of omdat 'we beter af zijn zonder hen'. Mensen gaan meningsverschillen en conflict zien als een tastbaar 'ding', een objectief en onveranderbaar feit (Van Dijk 1989; Van Dongen, De Laat & Maas 1996).

Bepaalde auteurs beschouwen zulke patronen of interactieregels als relatief stabiele situaties die alleen veranderen over de tijdsspanne van een decennium of meer (zie bv. Sabatier 1988). De reden daarvoor is dat de percepties en conceptualisaties achter de patronen slechts langzaam veranderen, omdat mensen leren *binnen* hun frame van overtuigingen en assumpties en daarom informatie die deze basisovertuigingen ter discussie stelt, zullen verwerpen (vgl. Sabatier 1988). Dit betekent echter zeker niet dat het niet mogelijk is om gericht basisovertuigingen te veranderen of, met andere woorden, te leren in de *tweede orde*. In tweede orde leren stellen mensen hun eigen interpretaties van een situatie ter discussie en reflecteren op hun eigen denken en handelen: de manier waarop ze kijken en interpreteren, problemen definiëren, analyseren en conceptualiseren, handelen en interacteren (Schön 1983). Wel geldt dat onze overtuigingen en assumpties tweede orde leren compliceren, omdat we ons er vaak niet van bewust zijn en ze daarom niet betwijfelen (Stacey 1996).

Small wins

Het voorgaande klinkt wellicht erg complex en groot, maar het veranderen van interpretaties en beelden wordt haalbaarder wanneer we streven naar het realiseren van 'small wins'. Small wins zijn hele concrete, geïmplementeerde uitkomsten van een bescheiden belang. Ze ontstaan vaak als oplossingen voor specifieke vraagstukken die onderdeel zijn van een groter probleem, maar dienen alleen als oplossing voor dat specifieke vraagstuk. Eén small win lijkt misschien onbelangrijk, maar een serie small wins ten aanzien van een lastig probleem kan allerlei positieve ontwikkelingen oproepen: nieuwe netwerken met nieuwe bondgenoten in het leven roepen, weerstand tegen vervolg verlagen en daarmee nieuwe small wins stimuleren. Nieuwe netwerken brengen bovendien nieuwe

* zie voetnoot 9

inzichten en nieuwe oplossingen, kunnen verandering van opvattingen van oude tegenstanders stimuleren en volgende (oplosbare) problemen makkelijker zichtbaar maken. Daarmee kunnen small wins bijdragen aan het creëren van een context waarin tweede orde leerprocessen plaats kunnen vinden (Weick 1984).

Grote problemen zijn vaak overweldigend, lastig te overzien en lastig op te lossen. Small wins daarentegen maken problemen niet alleen kleiner en hanteerbaarder, ze zijn ook plezieriger en begrijpelijker dan grote veranderingen en roepen minder weerstand op. Aan small wins kun je werken, maar ze zijn niet lineair te plannen. De kunst is om verschillende small wins die vaak onopgemerkt gaan maar wel degelijk optreden en samen grote veranderingen tot gevolg kunnen hebben, te identificeren, verzamelen en te benoemen (Weick 1984). Het verspreiden en delen van de uitkomsten uit dit onderzoek kan bijvoorbeeld al werken als een 'small win' doordat mensen erover gaan nadenken en wellicht op zoek gaan naar alternatieve handelingswijzen.

Hoewel small wins niet te plannen zijn, lijkt het zinvol om intentioneel te werken aan kleine veranderingen. De methodiek van configuratiemanagement biedt daarvoor handvatten.

Configuratiemanagement

Configuratiemanagement (In 't Veld, Schaap, Termeer & Van Twist 1991) biedt een zinvol aangrijpingspunt voor interventie in processen met een grote variatie in werkelijkheidsdefinities, grote cognitieve dynamiek, een neiging tot exclusie van derden en een koppeling van sociale en cognitieve kenmerken, waardoor ook het debat rondom landbouw, landbouwbeleid en landschap wordt gekenmerkt. Configuratiemanagement is niet direct gericht op gedragswijziging in een vooraf bepaalde richting maar grijpt aan op leerprocessen tussen verschillende actoren. Daarmee onderscheidt het zich van meer sturende en geplande interventieperspectieven en sluit beter aan bij de dynamiek van complexe beleidsvraagstukken waarin probleemopvattingen variëren en oplossingen vaak onduidelijk zijn. Configuratiemanagement leent zich goed om te interveniëren in vraagstukken of fixaties die onderdeel zijn van een groter geheel en daarmee small wins te creëren.

Centraal in configuratiemanagement staat het faciliteren van doorgaande interactie: verschillende activiteiten gericht op het creëren van een context waarin doorgaande interactie tussen actoren met verschillende opvattingen kan plaatsvinden. Door de toegang voor derden tot interactieprocessen te bewaken, wordt voorkomen dat bepaalde actoren worden uitgesloten van doorgaande interactie en daarmee het ontstaan van conflicten tussen configuraties en fixaties. Het bevorderen van reflectie op werkelijkheidsbelevingen en overtuigingen en het functioneel maken van conflicten door verschillen te begrijpen dragen hieraan eveneens bij.

Maar faciliteren van doorgaande interactie is niet altijd voldoende. De configuratiebenadering biedt ook mogelijkheden voor meer gerichte interventie bij fixaties. Aangrijpingspunt voor interventie zijn relaties, gedragsregels en werkelijkheidsdefinities van actoren. Bij *cognitieve fixaties* kan het binnenhalen van een *derde actor* helpen. Met een derde actor bedoelen we een vriendelijke buitenstaander die kan helpen om fixaties en circulaire patronen te doorbreken door te interveniëren op het sociale vlak. Hij of zij kan spanningen tussen betrokken actoren helpen te ontspannen en een nieuw perspectief inbrengen en daarmee bijdragen aan reflectie op gefixeerde werkelijkheidsdefinities. Zo wordt voorkomen dat de cognitieve fixatie de sociale relatie bevriest en iedere verandering blokkeert (Levin 2004; Greenwood & Levin 1998; Termeer 1993). Bij sociale fixaties daarentegen is reflectie op onderlinge relaties nodig: op wie er aan interacties mogen deelnemen en hoe men met elkaar omgaat. Door het inbrengen van andere werkelijkheidsdefinities (op het cognitieve vlak) wordt reflectie op de gefixeerde sociale structuur mogelijk (Termeer 1993). Naarmate er actoren uit meer configuraties deelnemen aan het gesprek, worden er meer en nieuwe opvattingen van de werkelijkheid ingebracht en wordt de kans op het ontsnappen aan fixaties groter (Van Dongen, De Laat & Maas 1996). Deze interventies vergen expliciete en strategische keuzes in deelnemers aan gesprekken en in thema's voor gesprek. Wanneer interactie ten slotte zo vastzit in bepaalde gedragingen dat deze interventies niet voldoen,

kan reframing fixaties helpen deblokken (Termeer 1993). Reframing is een korte interventie gericht op het veranderen van werkelijkheidsbeelden door zichtbaar te maken binnen welk patroon actoren handelen en reflectie daarop te stimuleren.

2.2 Onderzoeksvragen

De onderstaande onderzoeksvragen die samen met de Werkgroep GLB van de RLG zijn opgesteld, vormen de leidraad van het onderzoek en geven zicht op de geschetste vraagstukken.

- *Welke configuraties* (van actoren met gedeelde betekenissen) zijn betrokken bij de thema's landbouw, landbouwbeleid en landschap?
- *Welke opvattingen* hebben deze configuraties over deze *thema's*
 - Welke waarden en overtuigingen karakteriseren het denken en handelen van betrokken configuraties?
 - Welke beelden over landbouw en landschap spelen een rol in deze wensen en in het dragen van deze waarden?
 - Welke wensen hebben de configuraties en hoe denken ze over de wijze van realiseren daarvan?
- Hoe zien de *relaties tussen deze configuraties* er uit, waarover wordt in deze interacties gesproken en waarover niet en waarom niet? Wie worden (al dan niet bewust) buiten gesloten en wat zijn de redenen daarvoor?
- Welke zijn de *fixaties* in het denken in deze configuraties?
- Waar zien we hier de *dynamiek* en waar zien we verstarring?
- Waar liggen mogelijkheden om actorgroepen te verbinden en waar zitten de knelpunten die *interventie* behoeven?
- Welke *mogelijkheden en methoden* zijn voorhanden om te *intervenieren* in deze knelpunten?
- Welke rol zou de Raad voor het Landelijk Gebied in deze interventies kunnen vervullen?

3. Onderzoeksmethoden

3.1 Inleiding

De onderzoeksvragen zijn beantwoord door middel van onderzoek in drie verschillende fasen.

1. De eerste fase bestond uit *documentenanalyse*. Het doel van deze fase was om de belangrijkste *kernthema's* in het debat rondom landbouw, landbouwbeleid en landschap te achterhalen. Een tweede doel was om inzicht te krijgen in de *actorgroepen* en hun opvattingen, waarden, overtuigingen en wensen en onderlinge relaties.
2. De tweede fase bestond uit *vragenlijstonderzoek*. Het vragenlijstonderzoek vormde een toetsing van opvattingen uit de documentenanalyse en gaf inzicht in hoe breed en in hoeverre deze opvattingen door actorgroepen werden gedeeld en waar we konden spreken van het bestaan van (inhoudelijke) *configuraties*. Bovendien bood het mogelijkheden voor het achterhalen van *fixaties*.
3. De derde fase bestond uit *Survey Feedback* en een *Open Space-bijeenkomst*⁹. In deze fase werden de inzichten uit de documentenanalyse en de vragenlijsten besproken met betrokkenen bij de thema's landbouw, landbouwbeleid en landschap door middel van de methodiek van Survey Feedback. Gesprekken in de Open Space boden informatie voor verdere analyse en verdieping. Beweegredenen en aannames van mensen werden achterhaald en ontstond meer zicht op patronen in onderlinge relaties, dynamiek en verstarring. Bovendien fungeerden de workshops als een eerste directe interventie doordat betrokkenen samen hun perspectieven en assumpties inzichtelijk maken en samen nadenken over de gevolgen daarvan en over handelingsalternatieven.

De resultaten uit de drie fasen gezamenlijk dienden als ingang voor het formuleren van aanbevelingen voor interventie in gesignaleerde knelpunten en het schetsen van mogelijkheden voor verbindingen¹⁰. Hieronder werken we de drie onderzoeksfasen nader uit.

3.2 Fase 1: documentenanalyse

Door middel van een documentenanalyse hebben we verschillende actorgroepen achterhaald die in de Nederlandse context een rol spelen in het debat rondom landbouw, landschap en het GLB. De documentenanalyse bood bovendien inzicht in hun opvattingen, beelden en assumpties, overtuigingen en wensen door de verhalen die ze vertellen over het landschap, het 'boeren', over natuur en milieu en in de nadruk die ze leggen op bepaalde voor hen belangrijke waarden. Deze analyse is gebaseerd op verschillende documenten, zoals verslagen van rondetafel-discussies die we deels zelf bijwoonden, andere debatten en discussies, brieven, krantenartikelen, publicaties op websites en in vaktijdschriften en magazines. Deze documenten zijn geanalyseerd door middel van narratievenanalyse en deconstructietechnieken, grounded theory en causal loop diagramming.

⁹ De betekenis van 'Open Space' is letterlijk 'open ruimte': ruimte voor een dynamisch proces van dialoog en samenwerking, gericht op de uitdieping of oplossing van een bepaald vraagstuk. Elke deelnemer draagt met zijn deskundigheid bij aan en heeft invloed op het eindresultaat. Er zijn vier principes in de Open Space: 1. De deelnemers zijn de juiste personen; 2. Wat er gebeurt, is het enige dat kan gebeuren; 3. Het begint wanneer het begint; 4. Als het voorbij is, is het voorbij.

¹⁰ Een methodische verantwoording is te vinden in Bijlage I

Narratievenanalyse is analyse van de verhalen die mensen vertellen, de relaties die ze in hun verhalen leggen en de betekenissen die ze in verhalen afleiden (Boje 2001). Een narratief is een verhaal van een bepaalde situatie, actie of gebeurtenis en de gevolgen daarvan voor de situatie. We gebruiken narratieven om volgordelijkheid aan te brengen in verhalen. Narratievenanalyse stelt ons in staat om gebeurtenissen, betekenissen die actoren geven en gelijkenissen en verschillen tussen groepen te achterhalen (Czarniawska 1998). Omdat een verhaal altijd ergens een antwoord op is, kunnen we narratieven alleen begrijpen als we het geheel aan conversaties die plaatsvinden, in ogenschouw nemen. Tegelijkertijd kunnen we het geheel alleen begrijpen door de afzonderlijke verhalen te analyseren (Bruner 1991; Taylor 2000).

Deconstructietechnieken zijn gericht op het ontdekken van de onderliggende assumpties, waarden en werkelijkheidsbeelden. Om de context en de onderliggende waarden te kunnen 'lezen' en begrijpen, kijken we ernaar als 'gesproken tekst' die inzicht geeft in wat mensen zeggen, hun achterliggende assumpties en in datgene waarover zij niet spreken. De gedachte is om te analyseren 'hoe tekst bedoelt' in plaats van 'wat tekst betekent' ofwel de inhoud van de boodschap (Boje 2001). Assumpties kunnen worden achterhaald door die mensen, dingen en gebeurtenissen te onderzoeken waartussen actoren een onderscheid maken en 'een dualiteit tussen creëren'. Hiërarchie in een conversatie bijvoorbeeld, of 'wij versus zij' opmerkingen duiden bepaalde assumpties aan. Dat geldt ook voor conflicten tussen datgene wat mensen zeggen dat ze denken of doen, en de taal die ze gebruiken of de acties die ze ondernemen (Boje 2001).

Door de causale relaties te onderzoeken die actoren veronderstellen in hun verhalen kunnen we begrijpen hoe actoren betekenis geven aan gebeurtenissen (Taylor & Van Every 2000). *Grounded theory* (Strauss & Corbin 1990) verschaft bruikbare inzichten voor het coderen van grote hoeveelheden tekst, voor het ontdekken van kernthema's in het debat en voor het bestuderen van causale relaties. De kwalitatieve data wordt gecodeerd door labels toe te kennen aan delen van teksten. Als er meer teksten worden gelabeld, verschijnen er categorieën van betekenissen uit de data. Deze categorieën kunnen worden ontdekt door teksten en labels met elkaar te vergelijken en terug te gaan naar de oorspronkelijke tekst en daar de gemeenschappelijke noemer uit te halen en de causaliteit tussen categorieën in de tekst vast te stellen. Wij ontwikkelden een alternatieve benadering van de Grounded Theory door niet alleen inhoud maar ook assumpties en causale gevolgtrekkingen te coderen en de resulterende acties of overtuigingen.

Vervolgens gebruikten we *causal loop diagramming* om de verbanden tussen assumpties, interpretaties en acties af te beelden in circulaire patronen. Causal loop diagrammen zijn zichzelf in evenwicht houdende of zelfbevestigende patronen die laten zien hoe gerelateerde variabelen elkaar beïnvloeden (cf. Kim 1992).

Groepen in de documentenanalyse

De volgende groepen werden in de analyse meegenomen:

- Overheidsinstanties, zoals Nederlandse ministeries, EU-parlement, commissies en politieke partijen, de EU ministerraad, DEFRA en de Franse delegatie van de Raad van de EU, het Huis der Nederlandse Provinciën, bestuurders van grote steden, de Vereniging Nederlandse Gemeenten, initiatieven zoals LEADER+
- Boerenorganisaties zoals LTO en NAJK maar ook initiatieven zoals 'Cowmunity'.
- Maatschappelijke en natuur- en milieuorganisaties zoals het WNF, Oxfam-Novib, Natuurmonumenten/Natuur & Milieu, de Vogelbescherming, het Nationaal Groenen Restauratiefonds, Stichting Groene Hart, Stichting Nederlands Cultuurlandschap, Scouting Nederland en de Stichting Vrienden van het Platteland
- (Agrarische) Media, zoals Elsevier, het Agrarisch Dagblad, 'Boerderij' en 'Melkveehouderij'
- Onderzoeksinstituten en universiteiten, zoals CLM, Wageningen Universiteit, Erasmus Universiteit, Natuur en Milieu Planbureau, LEI en Alterra

- Burgercollectieven en andere initiatieven van mensen die zich bezighouden met landbouw en het landelijk gebied, zoals de Groep van Brugge

3.3 Fase 2: vragenlijstonderzoek

Opzet van de vragenlijst

De vragenlijst bestond uit in totaal 62 vragen. Negenenvijftig daarvan vormden stellingen die assumpties en overtuigingen uit de documentenanalyse representeerden¹¹.

Voorbeelden van stellingen in de vragenlijst:

1. Als de financiële steun wordt afgeschaft, dan is schaalvergroting voor boeren de enige uitweg
2. Het openstellen van de Europese markt voor andere landen en het afschaffen van subsidies (liberalisering) vormt een bedreiging voor het voortbestaan van de Nederlandse landbouw
3. Boeren zijn prima in staat te komen tot innovatieve, concurrerende bedrijfsconcepten
4. Als landbouwsubsidies worden afgeschaft, gaan veel boeren stoppen en dat brengt de landbouwsector in gevaar
5. Wereldwijde liberalisering moet gepaard gaan met de ontwikkeling van een wereldlandbouwbeleid
6. De Nederlandse landbouw is schadelijk voor milieu en natuur

De drie resterende vragen luiden:

- Over de argumenten van welk van de onderstaande belangengroepen over landbouwbeleid en landschap bent u positief? Vink de 5 belangrijkste groepen aan.
- Welke belangengroepen leveren volgens u een positieve bijdrage aan het debat rondom de toekomst van Landbouw en Landschap? Vink de belangrijkste 5 groepen aan.
- Met welk van de belangengroepen praat u of uw belangengroep het meest over de toekomst van landbouw en landschap? Vink de belangrijkste 5 groepen aan.

Respons

De uitnodiging voor het invullen van de vragenlijst werd per mail aan 1101 actoren en mailadressen afkomstig van 35 groepen gestuurd. Iets minder dan tweederde van de adressen was ofwel afkomstig uit het adressenbestand van de Raad voor het Landelijk Gebied ofwel via contacten van de Raad met derden verzameld. De overige adressen zijn aanvullend door de onderzoekers zelf verzameld via websites van boeren, (onderzoeks)instellingen en bedrijven in de sector en overheden en via diverse andere bronnen en contacten. In de uitnodiging konden deelnemers op een link naar de vragenlijst klikken. De uitnodiging werd begeleid door een brief waarin respondenten werden uitgenodigd te participeren in een bijbehorende workshop waarin de resultaten zouden worden besproken. De respons op de vragenlijst was bijna 33 procent, een relatief hoog responspercentage voor een internetenquête (Tabel 1).

¹¹ Omdat het doel van de analyse was om de automatische assumpties van groepen zichtbaar te krijgen die hun daadwerkelijke handelen sturen eerder dan bv. kennis te toetsen, werden mensen gevraagd om hun mening of gevoel weer te geven (zie asterisk * paragraaf 2.1 voor een uitleg).

Tabel 3.1: Respons per actorgroep

Actorgroep	Respons (N)	%
1. Functie in Europees verband	2	0,6
2. Ministerie LNV	23	6,8
3. Ministerie VROM	2	0,6
4. Ministerie EZ	1	0,3
5. Provinciale landschappen en landschapsbeheer	12	3,5
6. Provincies	17	5,0
7. Gemeenten en stadsgewesten	5	1,5
8. Waterschappen	8	2,4
9. CDA	5	1,5
10. PvdA	7	2,0
11. VVD	5	1,5
12. GroenLinks	3	0,9
13. D66	1	0,3
14. PvdD	6	1,8
15. SP	2	0,6
16. SGP	1	0,3
17. CU	2	0,6
18. Landbouworganisaties	41	12,1
19. Agrarische vakbonden	4	1,2
20. Akkerbouwers	3	0,9
21. Tuinders/kwekers	3	0,9
22. Melkveehouders	3	0,9
23. Varkenshouders	3	0,9
24. Biologische organisaties	14	4,1
25. Natuur-en milieuorganisaties	34	10
26. Maatschappelijke organisaties	18	5,3
27. Onderzoeksinstituten	13	3,8
28. Universiteiten en hogescholen	12	3,5
29. Raden en planbureaus	6	1,8
30. RLG	12	3,5
31. Bureaus en bedrijven	31	9,1
32. Recreatie	13	3,8
33. Verwerkende industrie	10	2,9
34. Media	6	1,8
35. Burgers	13	3,8
Totaal	340	100%
Totaal responspercentage	32,4 %	

Analyse

In de dataset werd een veelheid aan variabelen opgenomen in de vorm van stellingen gebaseerd op de uitspraken uit de documentenanalyse. Om deze veelheid aan variabelen hanteerbaar te maken en er een aantal kernfactoren uit te halen, hebben we principale componentenanalyse gebruikt. Principale-componentenanalyse transformeert een originele set van variabelen lineair tot een kleinere set van niet-gecorrleerde variabelen die het grootste deel van de informatie in de originele set verklaart (Dunteman 1989). Het doel is de dimensionaliteit van de data te reduceren door daar componenten van gecombineerde variabelen uit te halen. Deze analyse leverde vier componenten of dimensies op die kernthema's representeren.¹² Vervolgens zijn de verschillende groepen in de analyse grafisch afgebeeld op de vier dimensies. Netwerkanalyse is ten slotte gebruikt om zicht te

¹² Betrouwbaarheden van de componenten zijn goed en variëren van .63 tot .92.

krijgen op de netwerken waarin actoren interacteren, wie de boventoon voert in debat en de meeste invloed heeft en wie wordt buitengesloten.

3.4 Fase 3: Survey Feedback en Open Space

De resultaten uit de documentenanalyse en het vragenlijstonderzoek zijn tijdens een Open Space-bijeenkomst teruggekoppeld aan 45 respondenten die zich voor deze bijeenkomst hadden aangemeld. Doel van de werkbijeenkomst was onder andere om deelnemers bewust te maken van de verschillende en vaak conflicterende opvattingen en werkelijkheidsbeelden die er leven rondom de thema's landbouw, landbouwbeleid en het landelijk gebied en om deelnemers een stimulans te geven andersoortige gesprekken aan te gaan, met andere mensen dan te doen gebruikelijk. De achterliggende gedachte was dat reflectie op werkelijkheidsdefinities op gang gebracht zou kunnen worden doordat werkelijkheidsdefinities, achterliggende werkelijkheidsbeelden en gevolgen daarvan zichtbaar en daarmee tot onderwerp van gesprek gemaakt zouden kunnen worden. Deelnemers konden in de Open Space hun eigen thema's aandragen en bespreken met andere deelnemers. Dit inhoudelijke gesprek was leidend tijdens de bijeenkomst; de feedback van onderzoeksresultaten vormde een inleidende korte presentatie. In totaal droegen de deelnemers tien thema's aan, bijna alle inhoudelijk van aard. De gesprekken in de Open Space vonden plaats in twee rondes. In elke ronde werden vijf thema's besproken waarop deelnemers zich konden intekenen.

In de eerste ronde stonden de onderstaande vijf thema's centraal:

1. Wat doen we met natuur, milieu, landschap? Wat is de waarde ervan, en als we het zoveel waard vinden, wie gaat het dan betalen en hoe wordt het betaald?
2. Aandacht voor landschap in Nederland in EU-perspectief
3. Kan GLB juist voor andere doelgroepen beschikbaar komen?
4. Het belang van veehouderij als economisch drager van het platteland. Hoe past bedrijfsontwikkeling daar in?
5. Wat is het gemeenschappelijk doel van het GLB?

In de tweede ronde ging het over de volgende vijf thema's:

1. Welke oplossingsrichtingen zijn voorhanden voor natuur, milieu, landschapsonderhoud en hoe kunnen deze worden ingevuld?
2. Landschap en 'rode en paarse' diensten
3. Landbouwgebieden in stedelijke invloedssfeer: beleid en voortbestaan
4. De achterliggende BELANGEN bepalen het standpunt van een organisatie. Het niet-praten met elkaar komt doordat men andere belangen niet erkent
5. Hoe kunnen we zorgdragen voor continuïteit en financiering van het landschapsbeheer?

De resultaten uit de documentenanalyse, het vragenlijstonderzoek en de Open Space worden beschreven in de volgende hoofdstukken. Respectievelijk komen aan de orde (zie ook § 2.2):

1. De *kernthema's* die een centrale rol spelen in het debat

2. De *configuraties*¹³ die we hierin kunnen herkennen, hun opvattingen over de thema's en de *fixaties* die actoren vanuit opvattingen en ervaringen hebben ontwikkeld en die het debat en/of de verbreding daarvan doen stagneren
3. Patronen in *relaties* tussen configuraties
4. *Ontwikkelingen* en *dynamiek*
5. Mogelijkheden en methoden voor *interventie*

¹³ Groepen actoren met gedeelde opvattingen en overtuigingen die zich bewegen in het debat vanuit hun belangen en posities

4. Kernthema's in het debat

Kernthema's zijn de onderwerpen die in het debat veel aan de orde komen en die er voor betrokken actoren echt toe doen. Het zijn ook de thema's waarop de opvattingen van betrokken actoren het meest variëren. Uit de analyses komen acht kernthema's naar voren:

- *GLB afschaffen* ↔ *GLB behouden*

Moet landbouwbeleid een pijler blijven van Europees beleid of worden afgeschaft, welke tussenoplossingen zijn mogelijk?

- *Pro-liberalisatie* ↔ *Contra-liberalisatie*

Is liberalisatie nastrevenswaardig want positief voor sector en/of landbouwproblematiek of overleven veel boeren een liberalisatieslag niet?

- *Nieuwe kansen* ↔ *Bedreigingen*

Biedt de toekomst boeren kansen of betekent de toekomst een bedreiging en dreigen boeren door nieuwe ontwikkelingen uit Nederland/Europa te verdwijnen en is dat problematisch?

- *Schaalvergroting* ↔ *Kleinschalige landbouw*

Is schaalvergroting de enige oplossing voor boeren of moet landbouw kleinschalig vanwege landschappelijke en ecologische waarden, duurzaamheid en diervriendelijkheidsoverwegingen? Of moet er juist meer variëteit in bedrijfsconcepten komen in de landbouw?

- *Boeren dragen bij aan landschap en natuur* ↔ *Boeren dragen niet bij aan landschap en natuur*

Dragen boeren bij aan instandhouding van het landschap en leefomgevingen van dieren en moeten zij daarvoor betaald worden of dragen zij juist niet bij?

- *Ondernemerschap* ↔ *Overheidssturing*

Moet de overheid een sturende rol aannemen, richting geven, boeren beschermen en (eenduidige) oplossingen inbrengen of juist ruimte geven voor ondernemerschap?

- *Bedrijfsmatig* ↔ *Maatschappelijk, natuur en milieu*

Welke afweging moet in beleid worden gemaakt ten aanzien van verhouding tussen bedrijfsmatige waarden en maatschappelijke en natuurwaarden?

- *Eenduidige oplossing* ↔ *Omgaan met complexiteit*

Moet er worden gestreefd naar eenduidige oplossingen en eenduidig beleid of moeten we complexiteit accepteren en streven naar meervoudigheid in denken en handelen?

5. Configuraties en fixaties

Rondom het debat zijn groepen van actoren te onderscheiden die relatief veel overeenkomsten hebben in hun waarden en opvattingen over de kernthema's en die relatief veel contact met elkaar hebben. Deze groepen duiden we aan als *configuraties*. Ze hanteren verschillende en vaak conflicterende opvattingen over de kernthema's. Uit de analyse van de thema's, de debatten en de configuraties komt naar voren dat er binnen en tussen bepaalde configuraties opvattingen zijn geslopen die niet meer open zijn voor debat, oftewel *fixaties*¹⁴. Deze fixaties vormen een belangrijke oorzaak voor stagnatie in het debat. Configuraties pinnen zich dan vast op hun eigen opvattingen en staan niet meer open voor alternatieve verklaringen of oplossingen; dit noemen we *cognitieve fixaties*. Bovendien ontwikkelen actoren in configuraties soms specifieke opvattingen over actoren in andere configuraties, die er bijvoorbeeld toe leiden dat zij niet meer met andere configuraties in gesprek wensen te gaan; dit noemen we *sociale fixaties*. Wij onderscheiden in hoofdlijnen zes configuraties¹⁵:

1. de configuratie 'Ondernemen'
2. de configuratie 'Continuïteit en bestaanszekerheid'
3. de configuratie 'Natuur en solidariteit'
4. de configuratie 'Normatief en ideologisch'
5. de configuratie 'Laveren en verbinden'
6. de configuratie 'Beleidruimte leefomgeving'

5.1 Configuratie 'Ondernemen'

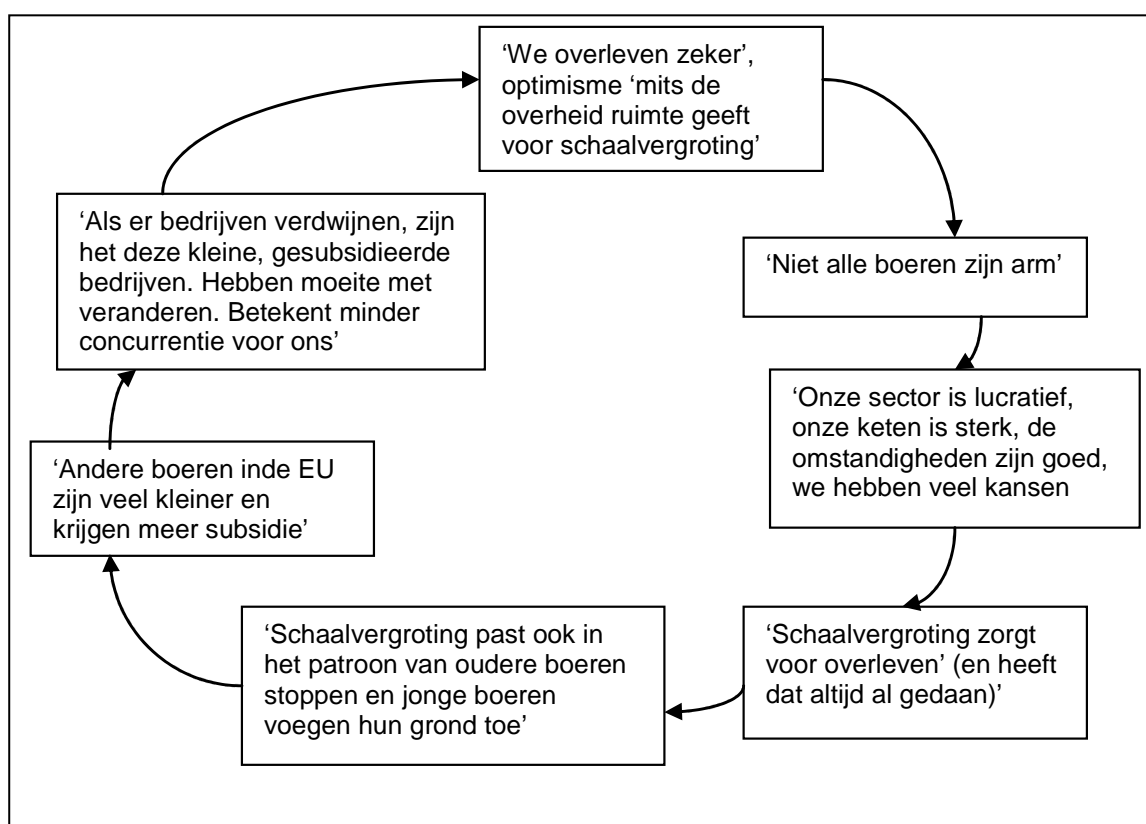
Centrale waarden zijn ondernemerschap, streven naar groei en vernieuwing. Dominante opvattingen zijn bijvoorbeeld 'wij zijn sterk, wij zullen overleven', en 'de toekomst ziet er goed uit, mits wij ruimte krijgen om te ondernemen'. Landbouw wordt gezien als economische activiteit. Ontwikkelingen in de omgeving vormen uitdagingen waarvoor actief oplossingen worden gezocht. Vooral (grootschalige) agrarische bedrijven zijn geïncorporeerd in deze configuratie. Zij zien goede mogelijkheden voor zichzelf op een geliberaliseerde wereldmarkt, weten activiteiten te verbreden op een innovatieve manier, sluiten coalities met anderen en/of ontwikkelen nieuwe, concurrerende, nog grootschaliger bedrijfsconcepten met steun van landbouworganisaties en LNV. De opvatting in deze configuratie is dat de sector het wel redt mits de overheid ruimte geeft voor schaalvergroting. *Schaalvergroting* wordt door velen ook gezien als *enige oplossing*: ze hebben zich vastgepinde op de overtuiging dat schaalvergroting de enige manier is om ontwikkelingen te overleven. Geluiden die de keerzijde van schaalvergroting aan de orde stellen, zijn weinig onderwerp van gesprek. Negatieve gevolgen voor het landschap en wensen rond extensieve en duurzame productie zijn

¹⁴ Fixaties zijn aan de orde wanneer actoren bewust dan wel onbewust zo overtuigd zijn van hun eigen definitie van de werkelijkheid of van relaties dat zij daarin geen verandering meer (willen) aanbrengen. Het zijn opvattingen die in het verleden vaak heel nuttig waren, maar in veranderde tijden vaak een belangrijke oorzaak zijn voor stagnaties in debatten. Zo was een fixatie op de inhoud van debat lange tijd erg nuttig want leidde tot het GLB, maar tijden veranderen en in de nieuwe en complexe context gaat de inhoudelijke fixatie nu stagnerend werken.

¹⁵ Configuraties zijn geen stabiele ideaaltypen maar laten allerlei variaties toe en zijn continu in beweging. De weergave van huidige configuraties is geen historische weergave maar een weergave van verhoudingen zoals ten tijde van het debat.

eveneens weinig onderwerp van gesprek.¹⁶ Wanneer hiervoor wel aandacht is, gebeurt dit binnen de fixatie dat schaalvergroting de enige oplossing is. Het perspectief op de toekomst en op nieuwe kansen staat niet ter discussie, mits de overheid ruimte geeft voor ondernemerschap en schaalvergroting. Alternatieve inkomstenbronnen ten aanzien van natuur en recreatie worden minder relevant geacht. Van daaruit wordt discussie over maatschappelijke waarden door sommigen in deze configuratie gezien als ‘een strijd die gevoerd moet worden’. Sommige actoren geven aan dat schaalvergroting natuurbeheer lastiger maakt, anderen vinden echter dat agrarisch natuurbeheer best kan op een grootschalig bedrijf. Ten aanzien van het GLB is de insteek in deze configuratie te zoeken naar optimale mogelijkheden binnen de randvoorwaarden die het landbouwbeleid stelt. Ontwikkelingen worden gevolgd, er wordt gekeken of en hoe deze ontwikkelingen ondernemerschap belemmeren en daarop wordt geanticipeerd.

Figuur 5.1: Voorbeeldredenatie in de configuratie ‘Ondernemen’

5.2 Configuratie ‘Continuïteit en bestaanszekerheid’

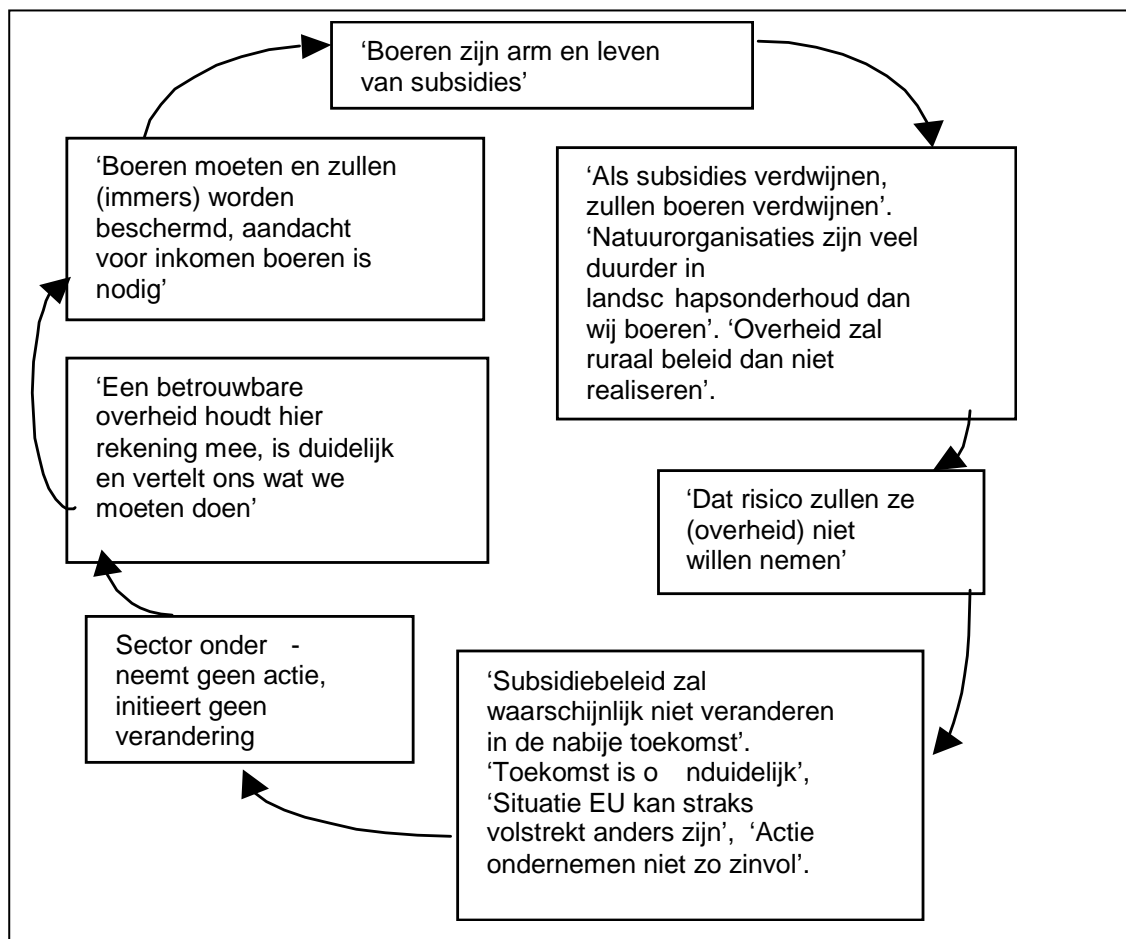
Waarden zijn hier liefde voor (en trots op) het bedrijf, de dieren, het landschap en het werk als levensideaal, maar ook opvattingen over eerlijkheid en rechtvaardigheid spelen een rol. Dominante opvattingen zijn dat de sector een bijzondere sector is (‘zonder ons geen voedsel’) en boeren recht

¹⁶ Gesproken werd soms wel over de relatie schaalvergroting en landschapsonderhoud. In deze gesprekken kwam een opmerkelijke paradox naar voren: schaalvergroting werd enerzijds opgevoerd als oplossing voor het terugtrekken van steun en anderzijds weer aangevoerd als reden voor steun omdat schaalvergroting volgens sommigen landschapsonderhoud bemoeilijkt.

hebben op een eerlijke beloning voor het werk, op eerlijke prijzen, op waardering en respect. Echter, er is ook een fixatie op de opvatting dat 'boeren arm zijn en zullen verdwijnen' wanneer landbouwsubsidies worden afgeschaft en de beweging naar liberalisatie wordt gemaakt. Er wordt daarbij vaak generaliserend gesproken over 'de' boer en 'de boer is arm', hoewel inkomens tussen boeren aanzienlijk verschillen. Desondanks wordt de 'realiteit' dat 'boeren' arm zijn en zullen verdwijnen, niet ter discussie gesteld. Vanuit deze fixatie en waarden wordt gestreefd naar continuïteit en worden ontwikkelingen in de omgeving eerder gezien als bedreiging voor de bestaanszekerheid dan als uitdaging. De *mogelijkheid van verdwijnen van de landbouw is taboe*. Verdwijnen van landbouw is strijdig met basiswaarden rond landschap en rollen, zijnsdefinities en levensidealen en beleidsdoelstellingen. Bovendien hebben actoren, vanuit een historie van directe overheidssturing en subsidiemodellen, de fixatie ontwikkeld *dat de overheid de sector moet beschermen, eenduidig moet zijn en toekomstperspectief moet bieden*. Hierdoor is een afhankelijkheidsrelatie ontstaan tussen de agrarische sector en de overheid. Zelf werken boeren vaak minder actief aan innovatieve oplossingen en gewenste toekomst. Verondersteld wordt soms ook dat de overheid het risico toch niet zal willen lopen dat boeren verdwijnen, bijvoorbeeld omdat zij dan haar beleidsdoelstellingen niet zal kunnen realiseren. Ook de onzekere toekomst zelf wordt wel aangegrepen als reden om geen actie te ondernemen.

In de nieuwe situatie zien boeren de koppeling van publieke betalingen aan maatschappelijke taken die boeren vervullen als een mogelijk houvast voor het veilig(er) stellen van de bestaanszekerheid en als 'recht' vanwege de bijdrage van boeren aan publieke goederen. Daarbij bepleiten zij een koppeling met zaken als regionale diversiteit en 'handicaps'. Met name kleinschaliger agrarische bedrijven zijn hoog geïncludeerd in deze configuratie, maar ook landbouworganisaties, agrarische vakbonden en politieke partijen.

Figuur 5.2: voorbeeldredenering in de configuratie 'Continuïteit en bestaanszekerheid'

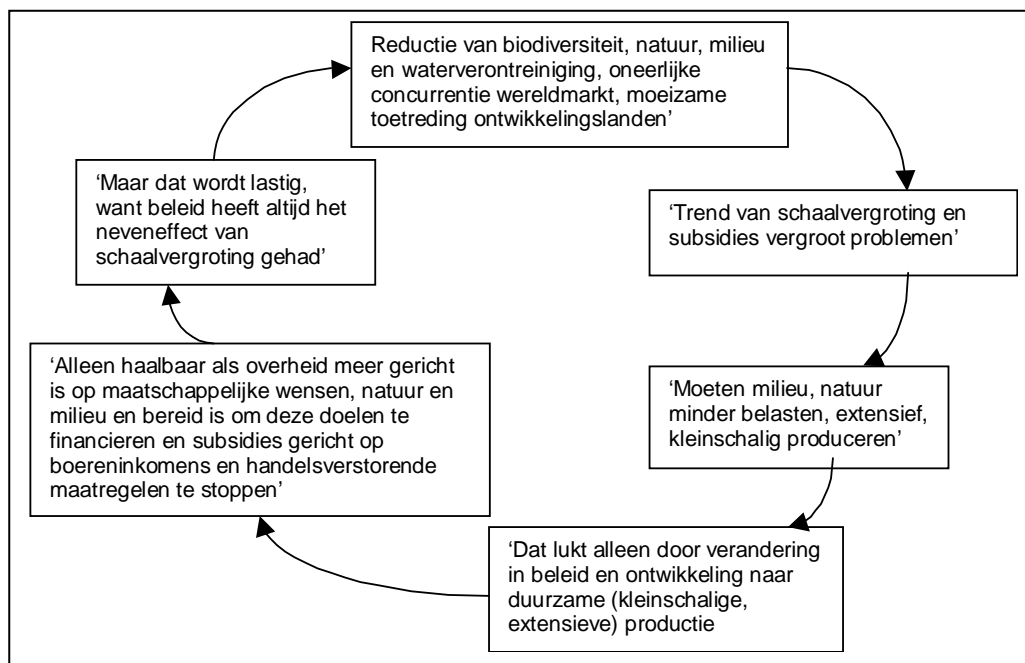

5.3 Configuratie ‘Natuur en solidariteit’

Diepgewortelde waarden zijn hier respect voor alle leven, zorg voor behoud van biodiversiteit, natuur en (cultuur)landschap, maar ook egalitarisme en eerlijkheid in de verdeling van welvaart en middelen. Actoren delen de overtuiging dat publiek geld hard nodig is voor het realiseren van deze doelen, maar dat het GLB hieraan niet bijdraagt en in het verleden zelfs averechtse effecten heeft gehad. De trend tot schaalvergroting bijvoorbeeld wordt gezien als ongewenst effect van het GLB vanwege de negatieve effecten die schaalvergroting zou hebben gehad op natuur, milieu en biodiversiteit. Bovendien zou schaalvergroting in Europa armoede in derde wereldlanden in de hand hebben gewerkt. Verandering van het GLB is in het perspectief van actoren in deze configuratie hard nodig. Het moet meer gericht worden op maatschappelijke doelen: natuur, milieu, biodiversiteit middels extensieve en duurzame, kleinschaliger productie, maar ook armoede, de slechte internationale positie van kleinschalige boerenbedrijven zowel binnen als buiten de EU, internationale concurrentieverhoudingen en eerlijke handel.

Actoren die streven naar behoud en ontwikkeling van natuur en landschap stellen wel de bruikbaarheid van landbouwsubsidies hiertoe ter discussie: ‘alle boeren betalen levert nog geen mooi landschap’, ‘als boeren worden betaald voor landschapsonderhoud, dan mogen we wel wat van hen verwachten’. Actoren die zich richten op egalitarisme en solidariteit streven vooral naar het openen van Europese markten voor boeren uit andere / derde wereldlanden. Instellingen die sterk zijn geïncludeerd in deze configuratie zijn natuur en milieu-organisaties, ontwikkelingsorganisaties en bepaalde politieke partijen. Ook vinden we burgers in deze configuratie.

Figuur 5.3: voorbeeldredenering in de configuratie ‘Natuur en solidariteit’

5.4 Configuratie ‘Normatief en ideologisch’

Waarden zijn hier bijvoorbeeld eerlijkheid in de welvaartsverdeling tussen westerse en derde wereldlanden, collectieve ontwikkeling en vooruitgang, collectieve welvaart, dierenwelzijn, milieu. Hoewel deze waarden deels overeenkomen met waarden uit de voorgaand beschreven configuratie,

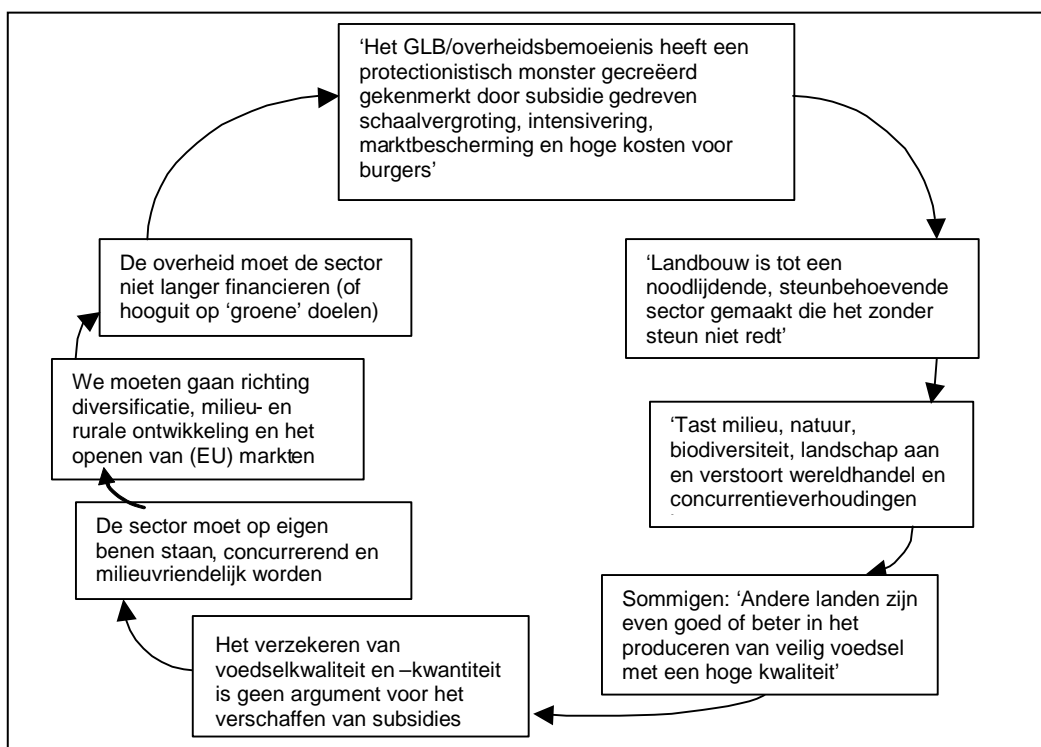
zijn actoren in deze configuratie veel meer uitgesproken in hun overtuigingen en hanteren zij meer radicale manieren van handelen om deze te realiseren. Bovendien sluiten zij zich explicieter af van (perspectieven van) andere configuraties en van samenwerking met andere configuraties. Een fixatie lijkt te zijn dat *gelijk alleen is te behalen door overtuiging middels dwang, acties, kritische publicaties en hevig debat*. Expliciete, sterk normatieve waarden en overtuigingen sturen het handelen in deze configuratie en actoren hebben een gefixeerd sterk negatief beeld ontwikkeld op de landbouw als geheel of op de grootschalige of intensieve landbouw specifiek. Zij hebben zich vastgepind op de overtuiging dat de landbouw dier- en milieuvriendelijk is, zeker wanneer het gaat om grootschalige boerenbedrijven. Ze tasten het landschap aan en zouden bij voorkeur moeten verdwijnen. Aangezien boeren niet bijdragen aan een mooi landschap zien ze ‘subsidiëren’ als weinig zinvol. Sommige actoren zien ‘de’ landbouw per definitie als een door beleid en subsidiëring gecreëerd noodlijdende sector, steunbehoevend, een kostenpost voor burgers en remmend voor de (mondiale) ontwikkeling. Anderen zetten bovendien vraagtekens bij de kwaliteit van in de EU geproduceerd voedsel. Er wordt niet gesproken over positieve bijdragen van boeren aan economie, natuur, milieu en landschapsonderhoud. Het GLB wordt gezien als mede oorzaak van de natuur- en milieuproblematiek. Bovendien verstoort het GLB de wereldhandel: het is oneerlijk beleid dat export van ontwikkelingslanden hindert, de wereldmarkt en lokale productie verstoort en armoede van nieuwe lidstaten bevordert door het opdrijven van prijzen. Het GLB zou daarom moeten worden afgeschaft, maatschappelijke waarden moeten worden ontkoppeld van het GLB en op andere manieren worden gerealiseerd.

Sommige actoren in deze configuratie, de *normatief liberalen*, hebben de gefixeerde overtuiging ontwikkeld dat liberalisatie, een vrije markteconomie en een terugtrekkende rol van de overheid de enige mogelijke oplossingen zijn en willen de toekomst van de landbouw af laten hangen van de markt. De perverse keerzijden van zo’n vrije markteconomie zijn geen onderwerp van gesprek.

Anderen, de *normatief solidairen*, ambiëren juist verscherpte overheidsbemoedienissen, onder meer op het realiseren van een eerlijke markt die volledige participatie van derde wereldlanden garandeert, en stellen de keerzijde daarvan niet ter discussie.

Dit perspectief vinden we onder sommige wetenschappers, actoren of activisten uit de extremere ontwikkelings-, dier-, natuur- en milieuhoeke, politici, anti-globalisten en sommige actoren in consumentenorganisaties.

Figuur 5.4: voorbeeldredenatie in de configuratie ‘Normatief en ideologisch’, normatief liberaal perspectief

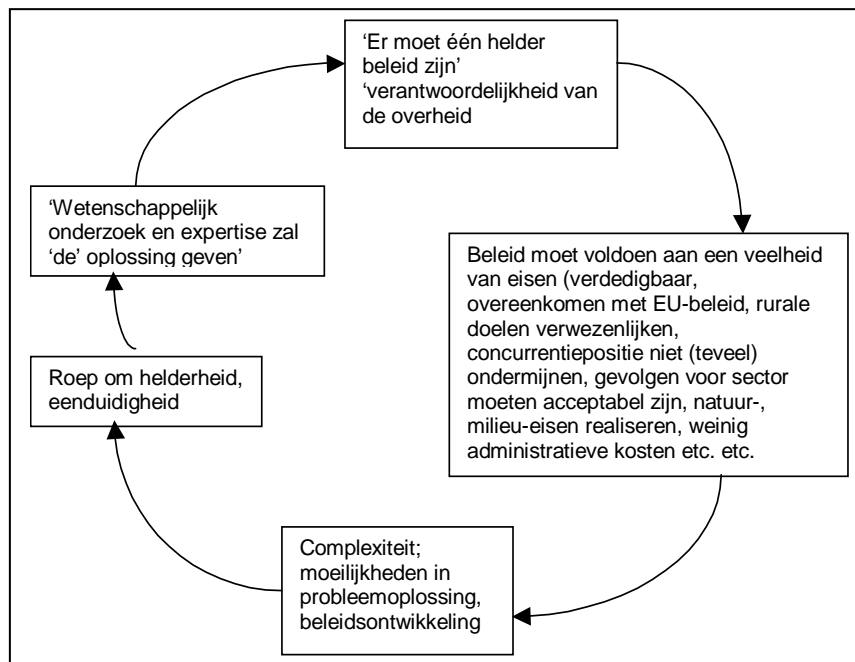

5.5 Configuratie ‘Laveren en verbinden’

De verschillende bij het debat betrokken belanghebbenden met hun conflicterende assumpties, meningen, wensen en oplossingen stellen omvangrijke eisen aan nieuw beleid en maken de ontwikkeling van gedeeld beleid tot een lastige opgave. Waarden in de configuratie ‘laveren en verbinden’ zijn te laveren tussen wensen en belangen van deze verschillende belanghebbenden, zoeken naar juiste manieren van sturen, integraal denken en handelen en het leggen van relaties tussen verschillende opvattingen. Daarbij pogen zij een veelheid aan (soms conflicterende) waarden te integreren in beleid, zoals solidariteit, vrijheid en gerechtigheid, behoud van biodiversiteit, behoud van natuur en cultuurlandschap, collectieve belangen en een eerlijke kans op een acceptabel inkomen / een acceptabele levensstandaard van agrariërs binnen en buiten Europa. Tegelijkertijd streven actoren in deze configuratie naar eenduidigheid en helderheid. Dit resulteert in grote complexiteit die ze pogen op te lossen middels onderzoek, dat zicht kan bieden op oplossingen. Ten aanzien van de landbouw lijkt het uitgangspunt dat de landbouw niet uit Nederland mag verdwijnen.

In deze configuratie is vooral de (centrale) overheid geïncludeerd. Zij laat zich daarbij leiden door verschillende en strijdige waarden. Samen met onderzoeksinstituten en adviesorganisaties pogen overheidsactoren te komen tot handelingsmogelijkheden en eenduidig beleid. Tegelijkertijd hanteren zij de (nieuwe) overtuiging dat boeren meer eigen initiatief moeten nemen en zoeken ze van daaruit naar nieuwe manieren van sturen.

Figuur 5.5: voorbeeldredenering in de configuratie ‘Laveren en verbinden’

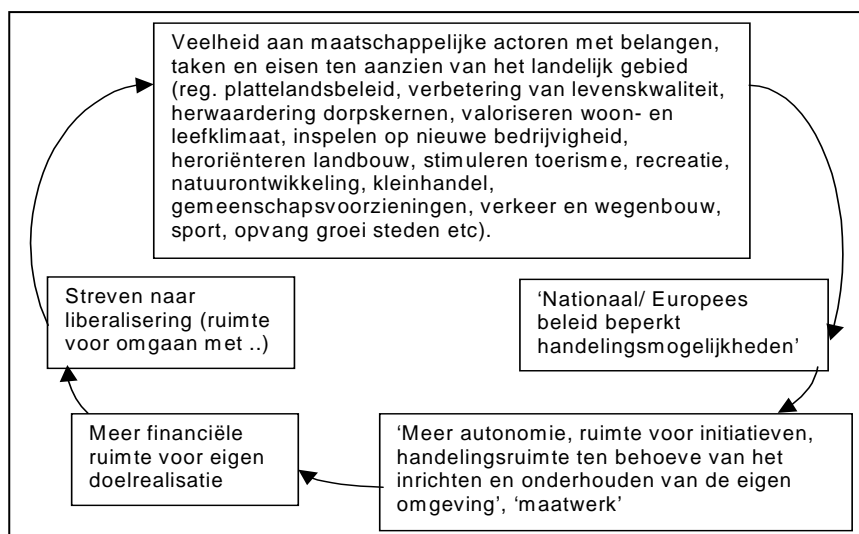
5.6 Configuratie ‘Beleidruimte leefomgeving’

Waarden in deze configuratie zijn autonomie en handelingsruimte ten behoeve van het inrichten en onderhouden van de eigen omgeving. Daartoe willen actoren meer inbreng in en invloed op (Europees) landbouwbeleid. In de configuratie zijn vooral organisaties (bijv. lokale overheden) betrokken die zich geconfronteerd zien met een veelheid aan maatschappelijke belangen, taken en

eisen ten aanzien van het landelijk gebied. Zij zijn verantwoordelijk voor plattelandsontwikkeling en moeten hun aandacht verdelen over veel verschillende zaken die tegelijk spelen: regionaal plattelandsbeleid, verbetering van levenskwaliteit, herwaardering van dorpskernen, valoriseren van de woonomgeving en de open ruimte als wezenlijk onderdeel van woon- en leefklimaat, inspelen op nieuwe bedrijvigheid, heroriënteren van landbouw, stimuleren van toerisme, recreatie, natuurontwikkeling en kleinhandel, gemeenschapsvoorzieningen, verkeer en wegenbouw, sport, woonfunctie als opvang van groei van steden etc. Mede complicerend zijn vraagstukken rond de financiering van al deze doelen. Ze wensen beleid dat uitgaat van gebiedsgerichte voorkeuren en dat mogelijkheden biedt voor maatwerk: ‘de invulling ligt bij *ons*, op decentraal niveau’. Beleid rondom het landelijk gebied en ruimtelijke ordeningsplannen vanuit de overheid worden van daaruit vaak gezien als beperkend in het handelen en een wens om meer invloed uit te oefenen op Europese richtlijnen en daarbij meer betrokken te worden: ‘Europees ordeningsbeleid ligt immers bij provincies’.

Vanuit deze verschillende verantwoordelijkheden en de roep om ruimte worden ontwikkelingen in het GLB met argusogen gevolgd. Gehoopt wordt dat veranderingen in het GLB meer ruimte zullen geven voor eigen plannen en handelen. Verdere liberalisering zien ze als relatief positief. Het gaat hier veelal om lagere of lokale overheden, organisaties, collectieven en instellingen die zich bezighouden met het landschap en om recreatieve instellingen. Ook burgers vinden we hier; zij leggen claims (naar de overheid) op het landelijk gebied ten behoeve van bijvoorbeeld mogelijkheden voor sport, ontspanning, recreatie, wonen en woningbouw, maar ook natuurwaarden.

Figuur 5.6: Voorbeeldredentatie in de configuratie ‘Beleidruimte leefomgeving’

5.7 Overeenkomsten en verschillen in opvattingen tussen configuraties

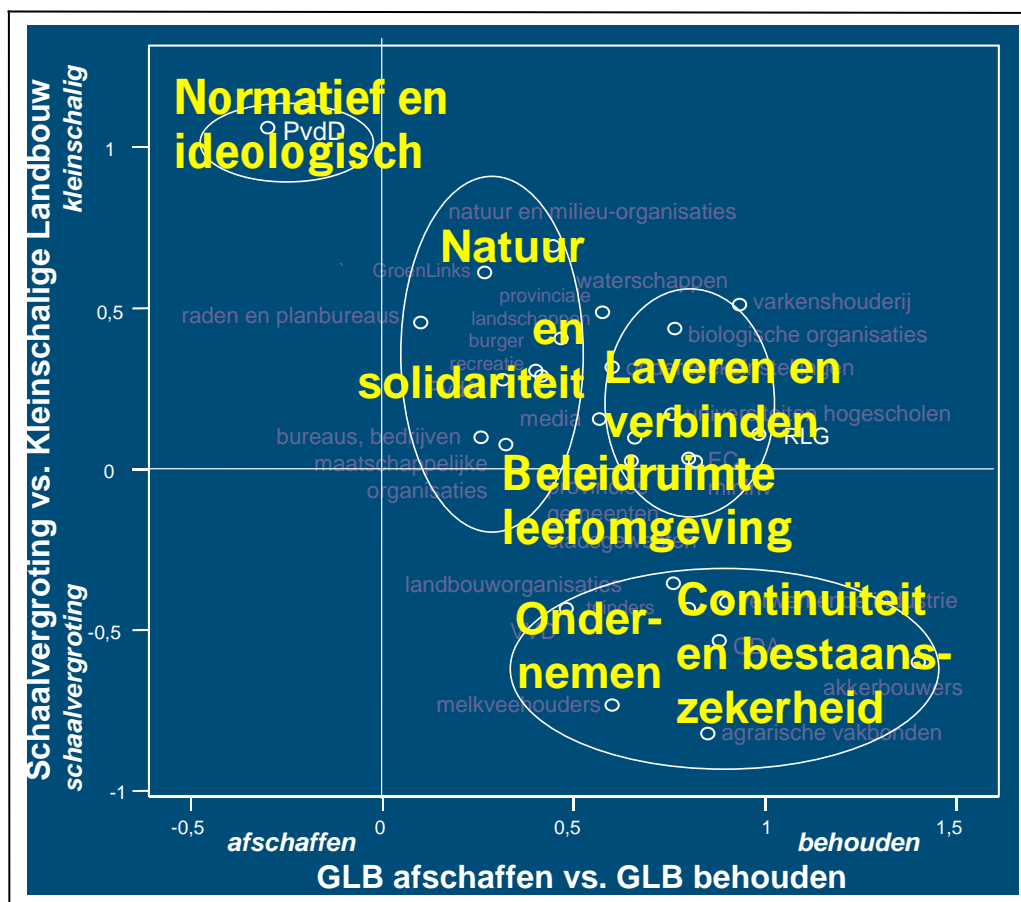
Configuraties zijn niet statisch maar veranderen met de tijd. Niet alle actoren zijn even diep ‘geïncludeerd’ in een configuratie en daarmee niet alle (sterk) gefixeerd op waarden en overtuigingen die de configuratie kenmerken. Bovendien herkennen veel mensen zich in de betekenissen van meerdere configuraties en interacteren binnen meerdere configuraties. Tabel 5.1 is een overzicht van hoe vanuit elk van de configuraties wordt gekeken naar de kernthema’s.

Tabel 5.1: perspectieven van configuraties op de kernthema's

	Configuratie 'Ondernemen'	Configuratie 'Continuïteit en bestaanszekerheid'	Configuratie 'Natuur en solidariteit'	Configuratie 'Normatief en ideologisch- liberaal'	Configuratie 'Normatief en ideologisch- solidair'	Configuratie 'Laveren en verbinden'	Configuratie 'Beleidsruimte leefomgeving?'
Actoren	Grootschalige agrarische bedrijven, coalitie met landbouworganisaties en LNV	Kleinschalige agrarische bedrijven, landbouworganisaties, vakbonden, partijen	Natuur- en milieuorganisaties, ontwikkelingsorganisaties, burgers, partijen	Wetenschappers, actoren in consumentenorganisaties	Ontwikkelings-, dier- natuur- en milieuorganisaties, anti-globalisten, partijen	Centrale overheid, LNV, onderzoeksinstellingen, adviesorganisaties	Lokale overheden, recreatie, land-schapsorganisaties, burgers
GLB	'Wanneer afgeschaft zijn wij er klaar voor.' Hervormen naar meer ruimte voor ondernemerschap	Behouden	Hervormen met focus op ecologische waarden en eerlijke markt	Afschaffen	Afschaffen	Hervormen	Verminderen (EU-) overheidsbemoeyenis GLB hervormen / afschaffen
Liberalisatie	Ja (biedt kansen) / (Als 't gebeurt zijn wij er klaar voor)	Nee	Nee (waar negatieve gevolgen voor landschap(sonderhoud) en milieu)	Ja	Nee	Laveren	Ja
Toekomst kans of bedreiging	Kans	Bedreiging	Bedreiging wanneer ecologie in geding komt	Wellicht bedreiging, maar niet problematisch	Wellicht bedreiging, maar niet problematisch	Mogelijke bedreiging, landbouw mag niet verdwijnen	Kans op meer autonomie in RO?
Schaalgrootte	Grootschalig	'We ontkomen vermoedelijk niet aan grootschaliger opzet'	Kleinschalig	Marktafhankelijk	Wanneer landbouw in EU, dan kleinschalig	Laveren (verschillende concepten naast elkaar hanteren)	Geen expliciete mening
Maatschappelijke/ ecologische waarden	Maatschappelijke doelen minder centraal; gebondenheid aan minimum eisen	Boeren dragen bij en moeten betaald worden, in relatie tot reg. verschillen & handicaps	Boeren betalen voor maatschappelijke taken maar verbinden aan eisen en toetsing	Boeren dragen niet bij aan maatschappelijke waarden, niet voor betalen	Boeren dragen niet bij aan maatschappelijke waarden, niet voorbetalen	Laveren	Streven naar meer eigen financiële en handelingsruimte
Ondernemerschap vs sturing	Ondernemerschap	Sturing	Sturing	Ondernemerschap	Sturing	Schipperen tussen sturen en ondernemerschap	Eigen autonomie, terugbrengen overheidsbemoeyenis
Bedrijfsmatig vs maatschappelijk	Bedrijfsmatig	Beide	Maatschappelijkheid	Voldoen aan beide	Maatschappelijkheid	Laveren tussen wensen en belangen	Laveren tussen wensen en belangen
Eenduidigheid vs complexiteit	Oplossing is eenduidig	Complex, maar duidelijk is dat steun moet blijven	Oplossing redelijk eenduidig, toetsing problematisch	Oplossing is eenduidig	Oplossing is eenduidig	Laveren tussen wensen en belangen	T.a.v. GLB weinig expliciet. Binnen eigen belangen ruimte voor jongleren doelen en belangen

In Figuur 5.7 zijn de opvattingen van de configuraties afgebeeld op twee assen die twee van de acht kernthema's, schaalvergroting versus kleinschalige landbouw en GLB afschaffen versus GLB behouden, vertegenwoordigen. De afzonderlijke configuraties worden daarin duidelijk zichtbaar, maar zichtbaar wordt ook dat de opvattingen van verschillende configuraties ten aanzien van bepaalde thema's op elkaar lijken. De drie configuraties Natuur en solidariteit, Laveren en verbinden en Beleidsruimte leefomgeving verschillen weinig van perspectief op schaalvergroting. Hoewel er ook verschillen in perspectief zijn, kunnen de twee overheidsconfiguraties (Laveren en verbinden en Beleidsruimte leefomgeving) zich door hun middenpositie verplaatsen in zowel de perspectieven van de configuratie Natuur en solidariteit enerzijds als Continuïteit en bestaanszekerheid en Ondernemen anderzijds.

Figuur 5.7: Opvattingen van configuraties over de thema's schaalgrootte en GLB afschaffen versus behouden

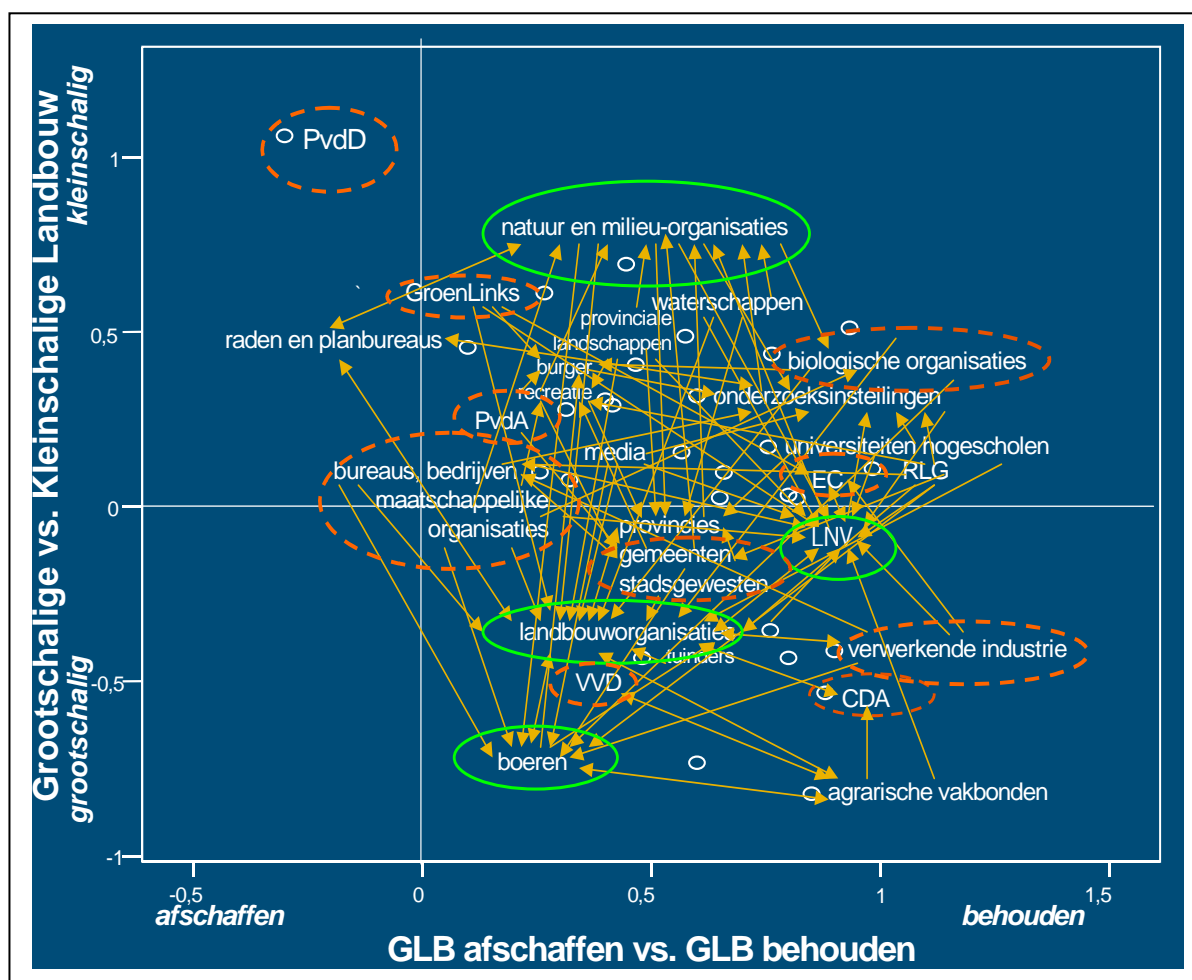
5.8 Dominantie, invloed en uitsluiting in debat

In- en uitsluiting van actoren

Multiple inclusie in verschillende configuraties is een belangrijke bron van verandering. Het betekent dat actoren zich herkennen in de werkelijkheidsdefinities en interactieregels van andere/meerdere configuraties. Multiple inclusie draagt zorg voor een potentieel aan variëteit in kennis en gedrag als basis voor verandering (Voogt 1990). Doorgaande interactie tussen verschillende configuraties zorgt ervoor dat continu werkelijkheidsopvattingen en spelregels worden gedeeld en multiple inclusie voor de deelnemende actoren mogelijk wordt (Termeer 1993). Hoewel het debat multiple inclusies kent tussen

een aantal configuraties, is er ook sprake van exclusie. Netwerkanalyse laat zien dat een selecte groep betrokkenen de boventoon voert in debat. Vooral door en met selectieve actoren uit de configuraties Laveren en verbinden, Ondernemen, Continuïteit en bestaanszekerheid en ook wel Natuur en solidariteit wordt gepraat over landbouw, landbouwbeleid en landschap. Meer specifiek gaat het daarbij om landbouworganisaties, boeren, het ministerie van LNV en natuur- en milieuorganisaties (omcirkeld in Figuur 5.8 met ononderbroken lijn). Veel andere actorgroepen, eveneens belanghebbend in deze thematiek, praten weinig of niet mee (Figuur 5.8; omcirkeld met stippellijn).

Figuur 5.8: “Met welk van de volgende actoren spreekt u of uw actorgroep het meest over landbouw, landbouwbeleid en landschap?”*

* Met actorgroepen waarnaar de meeste pijlen wijzen, wordt veel gesproken. Deze actorgroepen zijn omcirkeld met ononderbroken lijnen. Met actorgroepen waarnaar weinig of geen pijlen wijzen, wordt nauwelijks of niet gesproken. Deze actorgroepen zijn met omcirkeld met stippellijnen.

Een aantal dingen vallen op in de Figuur. Allereerst wordt er volgens respondenten door de groep waartoe zij behoren schijnbaar weinig gesproken met de Europese Commissie¹⁷, hoewel juist daar het gros van het landbouwbeleid vandaan komt. Ook met politieke partijen praten zij weinig over landbouw,

¹⁷ Dit is wellicht weinig opmerkelijk omdat deze contacten zijn voorbehouden aan ambtenaren van lidstaten. Desondanks geven ook ambtenaren aan dat het debat vooral plaatsvindt tussen *andere* groepen en de Europese Commissie daarin weinig participeert.

landbouwbeleid en landschap. Van de in het onderzoek betrokken actoren wordt alleen door boerenorganisaties en vakbonden en alleen met het CDA en door vakbonden nog enigszins met de Christenunie gesproken¹⁸. Dit suggereert dat weinig politieke actoren worden gevoed om een eventuele makelaarsrol¹⁹ in debat te vervullen. Als gevolg daarvan blijven machtsverhoudingen bestaan. Bovendien leidt het tot een sterk nationaal georiënteerde discussie, waarvan de vraag is of die verschil kan en zal maken waar het gaat om Europese en mondiale aangelegenheden. Verder valt op in de Figuur dat ook bepaalde andere actoren worden buitengesloten. Bedrijven en verwerkende industrie, interessante partners als het gaat om toekomstperspectieven en vernieuwing, zijn geen partners in gesprek. Met lagere overheden, recreatieve instellingen, biologische instellingen en organisaties gericht op landschap, hoewel belanghebbend bij deze thema's en potentiële coalitiepartners, wordt evenmin gesproken. Datzelfde geldt bijvoorbeeld voor actoren als burgers, projectontwikkelaars, de retailsector en de consumentenbond. Opmerkelijk is dat ook een actor met sterk afwijkende of extreme opvattingen als de Partij voor de Dieren (links bovenin de Figuur) wordt gemedan als gesprekspartner.

Invloed in debat

De actoren die de meest dominante posities innemen in debat, LNV, landbouworganisaties en natuur- en milieuorganisaties, worden ook genoemd als meest invloedrijke actorgroepen (zie Tabel 5.2 voor een weergave van de tien hoogst scorende actorgroepen). De invloed van boeren daarentegen wordt aanzienlijk lager ingeschat. Dit suggereert dat, hoewel er veel wordt gesproken met boeren, respondenten vinden dat boeren slechts geringe invloed kunnen uitoefenen op het debat volgens de respondenten. Bovenaan de lijst van meest invloedrijke actoren vinden we bovendien de EU en het CDA. Hoewel met EU-vertegenwoordigers en CDA-leden nauwelijks wordt gesproken, wordt hun invloed op het debat schijnbaar aanzienlijk geacht. Een kanttekening bij de resultaten is dat actoren als de verwerkende industrie weliswaar weinig invloed uitoefenen op *debat*, maar wellicht meer indirect wel invloed uitoefent op *beleid*.

Het oordeel over de kwaliteit van standpunten van de EU en het CDA is aanzienlijk lager dan dat over de standpunten van natuur- en milieuorganisaties, LNV, boeren en landbouworganisaties en biologische organisaties.

Tabel 5.2: Oordeel over invloed op debat en kwaliteit van standpunten van betrokken actorgroepen

Meeste invloed op debat		Beste standpunten	
1. LNV	.74	1. Natuur- en milieuorganisaties	.46
2. EU	.73	2. LNV	.42
3. Landbouworganisaties	.64	3. Boeren	.43
4. Natuur- en milieuorganisaties	.50	4. Landbouworganisaties	.33
5. CDA	.44	5. Biologische organisaties	.30
6. Boeren	.22	6. EU	.28
7. Provincies	.21	7. CDA	.24
8. Verwerkende industrie	.15	8. Groenlinks	.22
9. Onderzoeksinstituten	.14	9. Provincies	.21
10. Projectontwikkelaars	.10	10. Organisaties in ontwikkelingssamenwerking	.17

¹⁸ De ChristenUnie (CU) is niet in de Figuur opgenomen vanwege het lage aantal respondenten dat vanuit de CU participeerde in het onderzoek. Andere mogelijk relevante partijen voor boeren zoals de SGP zijn in het onderzoek niet meegenomen.

¹⁹ Een makelaarsrol in configuratiemanagement is een actor die werkelijkheidsdefinities en interactieregels in de ene configuratie in verband kan brengen met die uit andere configuraties en actoren daarmee in contact kan brengen (Termeer 1993).

6. Patronen in relaties tussen configuraties

De onderzoeksbevindingen schetsen een helder beeld over de verschillende configuraties die zich roeren in debat en de gefixeerde overtuigingen die deze configuraties kenmerken. Ze kunnen een stagnerende werking hebben op de effectiviteit van debat en/of de verbreding daarvan doordat ze handelings- en interactiepatronen in relaties tussen configuraties in de hand werken. Discussies, documenten en transcripten van sessies boden inzicht in de relaties tussen de configuraties²⁰. Vanuit de vraagstelling voor dit onderzoek hebben we gekeken naar patronen in relaties die het debat en de verbreding daarvan doen stagneren. Uit de analyse van de thema's, configuraties en gesprekken komt naar voren dat er tussen configuraties omgangspatronen zijn geslopen die niet meer open staan voor reflectie en verandering en de besproken inhoud fixeren. Ze komen voort uit gefixeerde overtuigingen en omgangsvormen en veroorzaken stagnatie in de kwaliteit van het maatschappelijk debat. Uit de analyse kwamen de volgende omgangspatronen naar voren:

6.1 Vicieuze cirkel van 'herhaling van argumenten in gesprekken'

Deelnemers aan het debat over het GLB zijn vaak sterk betrokken bij de inhoud en/of de doelgroepen. Veel gesprekken rondom het GLB worden echter ervaren als een herhaling van steeds dezelfde argumenten. Hieraan ligt een bepaald patroon ten grondslag. Deelnemers aan gesprekken zijn sterk gericht op (hun eigen) inhoud, hebben specifieke opvattingen over de landbouw en het GLB en besteden geen aandacht aan de manier waarop ze met elkaar in gesprek zijn. Ze gaan niet in op elkaars inhoud en onderzoeken niet de discrepanties en tegenstellingen, maar blijven dezelfde argumenten aandragen waardoor er geen 'echt' gesprek ontstaat. Soms wordt binnen één bijeenkomst zelfs meerdere keren hetzelfde gesprek gevoerd en dezelfde argumenten en tegenargumenten aangedragen.

De fixatie in dit patroon is dat deelnemers denken dat zij verder komen door inhoud uit te wisselen. Bijeenkomsten dienen om inhoud te delen en te verzamelen, gestelde vragen zijn cognitief inhoudelijk van aard en wanneer gesprekken niet de gewenste inhoud opleveren, worden er meer gesprekken georganiseerd om meer inhoud te genereren²¹. Niemand stelt het procesverloop van gesprekken aan de orde en als gevolg daarvan blijven gesprekken als een zelfbevestigend circulair patroon ronddraaien. De Tabel in Bijlage V laat een voorbeeldgesprek zien tussen actoren uit de configuraties 'continuïteit en bestaanszekerheid' en 'normatief en ideologisch'.

²⁰ De oudste bestudeerde documenten dateerden van ongeveer tien jaar terug en lieten zien dat de discussie al geruime tijd werd gevoerd en dat daarin dezelfde groepen participeerden. Hoewel er vooruitgang is geboekt, blijven ook veel verhalen en argumenten hetzelfde. Datzelfde geldt voor de betrokken actoren en configuraties. Beleidsmakers bediscussiëren de thema's vooral binnen een vaste groep van 'experts' en laten zich inspireren door wetenschappelijk onderzoek, binnen hun eigen configuratie. Veel van de andere configuraties zijn niet betrokken. Dezelfde stemmen lijken dominant in debat. Over de verschillende betrokken configuraties heen vindt het debat plaats op een gefractioneerde en daardoor weinig georganiseerde manier. Het gevolg is dat er veel parallelle discussies plaatsvinden, waartussen vaak geen verbindingen werden gelegd. Binnen die discussies blijken gesprekken soms moeizaam te verlopen, conclusies moeilijk te trekken en uitkomsten en oplossingen weinig effectief te zijn. Het debat wordt gekenmerkt door een veelheid aan assumpties die vaak conflicteren. Als gevolg daarvan komt het soms vast te zitten in manieren van redeneren, gefixeerde overtuigingen en redeneren in abstracties en generalisaties.

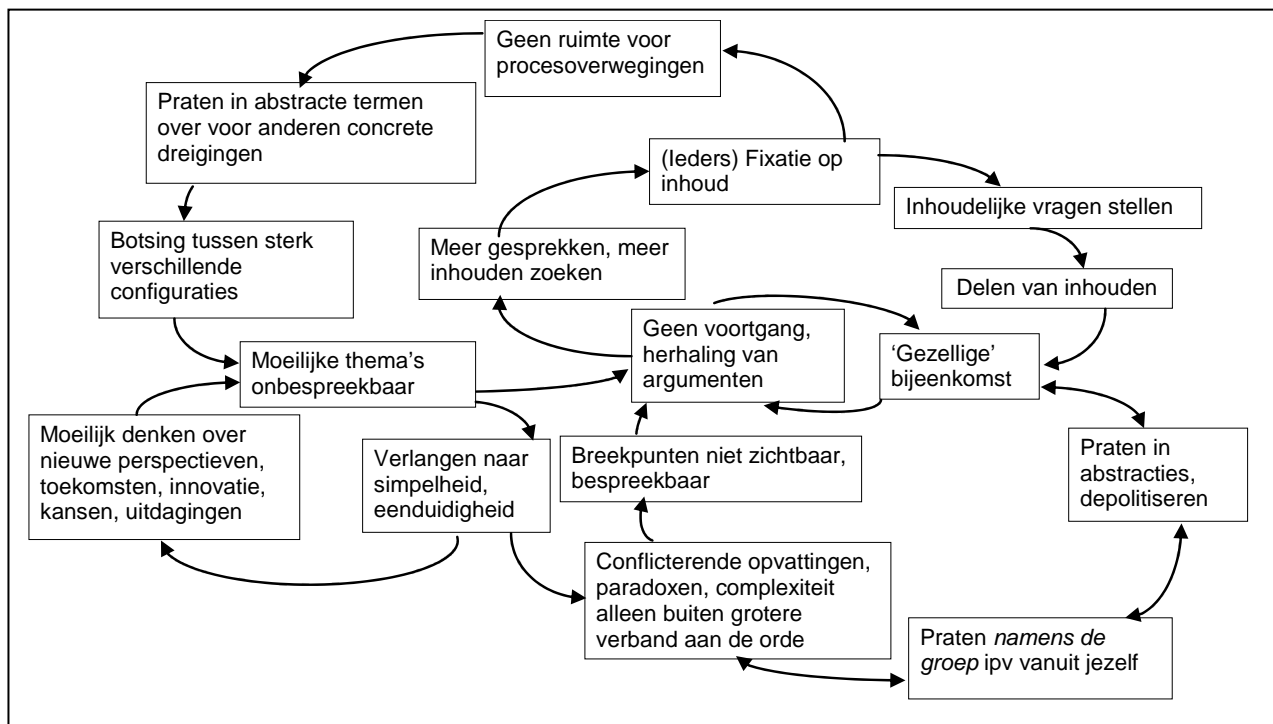
²¹ Ondanks de terugkoppeling van interactiepatronen zoals bovenstaande aan deelnemers blijken ook in de Open Space bijna alle ingebrachte thema's inhoudelijk van aard.

6.2 Vicious circle in 'pleasant conversations with acquaintances'

Wanneer er gesprekken over het GLB worden georganiseerd, worden vooral actoren bij elkaar gebracht die onderling niet sterk van mening verschillen, zoals de configuratie continuïteit en bestaanszekerheid en de configuratie natuur en solidariteit. Gesprekken over het GLB worden bovendien vaak gekenmerkt door de ongeschreven regel 'het vooral vriendelijk en gezellig te houden'. Er wordt niet gesproken over conflicterende opvattingen, ook al bestaan die vaak wel. Ze worden dan pas in de pauze besproken, met gelijkgestemden uit de eigen configuratie.

Omdat het niet gaat of mag gaan over (persoonlijke) frustraties en verschil praten veel actoren 'in naam van' de groep waartoe zij behoren en vertolken (officiële) standpunten en percepties. Dit draagt bij aan het patroon van herhalen van standpunten. Wensen blijven beperkt tot statements over 'wat zou moeten' en het lijkt alsof het wiel steeds opnieuw wordt uitgevonden. Gevolg van dit alles is dat er geen directe, werkelijke verdieping plaatsvindt door discussie over verschillen en kerndilemma's, waardoor beweging niet of moeizaam op gang komt. Er wordt weinig samengewerkt aan andere, nieuwe perspectieven en nieuwe mogelijke toekomst (zie Figuur 6.1).

Figuur 6.1: Interactiepatroon in gezellige gesprekken met bekenden en herhaling van argumenten

6.3 Fixatie op verschil en conflict

Configuraties die sterk van opvatting verschillen, zoals de configuraties 'normatief en ideologisch' en 'continuïteit en bestaanszekerheid', praten daarentegen alleen maar over conflicterende opvattingen. Mogelijke overeenkomsten in opvattingen of achterliggende waarden zijn geen onderwerp van gesprek. Verschillen worden vaak uitvergroot. Soms leidt deze fixatie op verschil ertoe dat actoren uit deze configuraties niet meer persoonlijk met elkaar in gesprek wensen te gaan en in de interactie met elkaar een conflictmodel hanteren. Discussies over verschillen van mening worden vaak via de media gevoerd en blijven niet beperkt tot de inhoud: er wordt soms op de persoon gespeeld.

6.4 Uitsluiting van actoren met ‘kennisgebrek’

In dit patroon stellen ingewijden duidelijke kaders aan wat een zinvol debat is over het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid. Zo'n debat gaat niet over (eigen) belangen en wensen noch over landschap of landbouw, maar over het GLB. Deelnemers worden geacht in staat en bereid te zijn om zich zodanig in de thematiek en problematiek in te lezen en te verplaatsen dat zij het gesprek erover kunnen en willen voeren in relatie tot parallelle thema's en beleid. Wanneer er bij uitzondering interactie met externe actoren plaatsvindt, sluit hun inbreng niet aan bij de beleving van insiders van wat een zinvolle, relevante bijdrage is. Ze worden als ondeskundig beschouwd en hun inbreng als onbruikbaar. Het gevolg is dat buitenstaanders worden buitengesloten omdat zij vaak niet aan deze toegangseisen kunnen voldoen. Bovendien ligt hier vaak ook niet hun primaire motivatie voor participatie. Deze ligt veel meer in hun dromen voor de toekomst van het Nederlandse landschap. De rol van de landbouw en (dus) landbouwbeleid maakt daarvan onderdeel uit en wordt daarom gezien als relevant onderwerp van gesprek. Hun werkelijkheidsdefinities dringen echter nauwelijks door tot de groep ingewijden en de 'insiders' zien niet meer de inbreng die deze actoren wel kunnen hebben. Het gevolg is dat het debat rondom landbouw, landbouwbeleid en landschap een debat van insiders blijft die dezelfde patronen blijven genereren en grote groepen van belanghebbenden worden buitengesloten²².

6.5 Vicieuze cirkel in ‘streven naar een eenduidige oplossing’

Deelnemers aan gesprekken rondom het GLB weten dat het gaat om een complex vraagstuk maar proberen toch een eenduidige oplossing te vinden. Daarbij lopen ze vast op complexiteit en vinden geen passende oplossingen en maken daarmee het vraagstuk juist complexer.

De ongeschreven regel die aan dit patroon ten grondslag ligt is dat er een oplossing moet komen die nog eenduidig is ook. De nadruk ligt op het zoeken naar 'de' toekomst en 'de' oplossing en er wordt gesproken over 'de' boer en 'de' landbouw, ook al kennen ze de praktijk van veelzijdigheid en variëteit. Brandpunten en belangenconflicten worden bijvoorbeeld niet onderzocht. De roep om eenduidigheid bemoeilijkt daarmee juist het vinden van oplossingsrichtingen en versterkt de vicieuze cirkel.

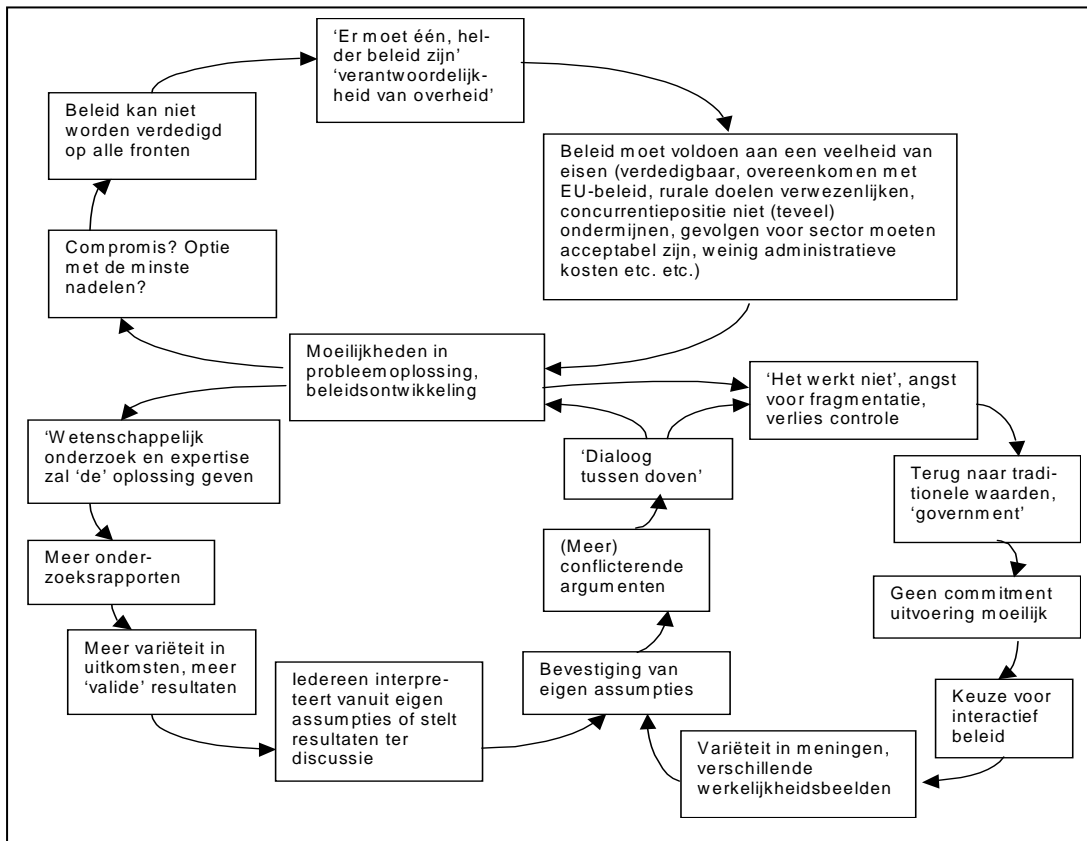
6.6 Vicieuze cirkel in ‘worstelen met variëteit’

Een roep om eenduidig beleid tegenover de complexiteit aan beïnvloedende factoren en verschillende werkelijkheden waarmee de overheid zich ziet geconfronteerd, alsook de roep om meer interactieve vormen van beleidsontwikkeling noodzaakt tot een welhaast onmogelijke opgave van beleid ontwikkelen dat alle wensen, doelen, contexten en situaties dient. De overheid ziet zich genoodzaakt tot schipperen tussen belangen van een veelheid aan belanghebbenden zoals boeren, natuur- en milieuorganisaties, lokale overheden, bedrijven, maar ook EU beleid en de belastingbetaler. Daarbij wordt van haar verlangd dat zij eenduidig is en dat eenduidigheid nodig en mogelijk is. Omdat de gevolgen van handelen op dit niveau en met zoveel spelers moeilijk zijn te overzien, initieert de overheid steeds meer onderzoekstrajecten die zicht moeten geven op 'de beste oplossing'. Uitkomsten van onderzoeken voeden de variëteit aan opvattingen alleen maar meer. Dan is er nog het interpretatievraagstuk: alle actoren neigen ertoe de resultaten vanuit hun eigen assumpties te interpreteren, wat leidt tot het ontstaan van meer conflicterende argumenten en een 'dialogoos onder doven' (zie (Van Eeten 1999)). Dat bemoeilijkt niet

²² Buiten kritische actoren en actoren met kennisgebrek wordt ook weinig gesproken met (bepaalde) politieke partijen, biologische organisaties, de recreatieve sector, bureaus en bedrijven en de verwerkende industrie. Debat betekent echter niet direct invloed, en vooral de laatstgenoemde oefent wellicht meer indirect wel invloed uit op beleid.

alleen beleidsontwikkeling, maar verleidt ook tot het betwijfelen van de effectiviteit van interactieve beleidsontwikkeling en teruggrijpen naar traditionele waarden en sturing. Daarmee zet de overheid zichzelf vast in een complex circulair patroon (zie Figuur 6.2).

Figuur 6.2: circulair patroon in streven naar een eenduidige oplossing en worstelen met variëteit

6.7 Afhankelijkheidsparadox

Agrariërs uit de continuïteitsconfiguratie en de overheid hebben samen een opmerkelijke afhankelijkheidsparadox gecreëerd. Veel agrariërs vragen om overheidsbemoeyenis, sturing en hulp vanuit een afhankelijke positie, en zijn ook afhankelijk gemaakt door overheidssturing in het verleden. Maar 'als er actie komt, zijn ze allemaal tegen' en klagen ze over overheidsbemoeyenis en vragen ze om ruimte en vrijheid. Wanneer de overheid op haar beurt meer ruimte geeft en poogt een beroep te doen op de eigen inventiviteit van agrariërs, krijgen deze koudwatervrees, vragen hernieuwd om sturing (duidelijkheid) en laat de overheid zich verleiden tot verdere bemoeyenis.

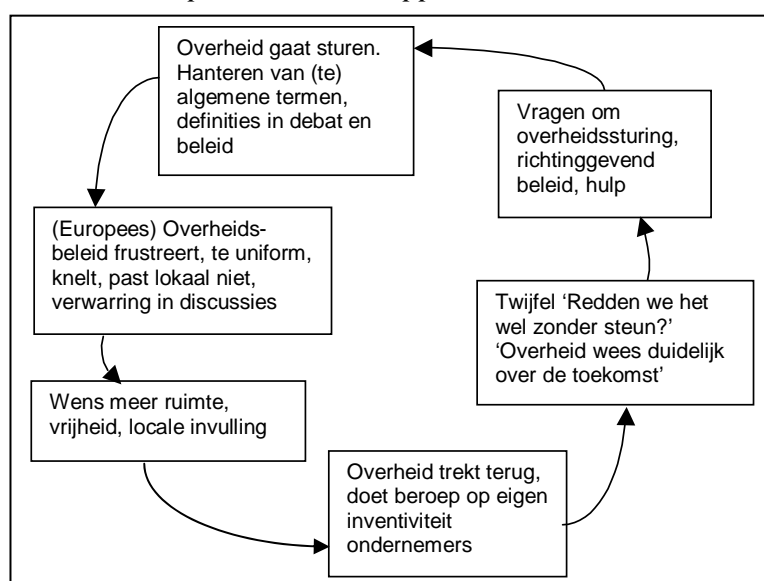
Hoewel sommige agrariërs vanuit eigen initiatieven alternatieve oplossingen inbrengen en nieuwe ideeën en concepten aandragen, loopt dit vaak stuk op bedenkingen en tegenwerpingen ('maar wat nu als ...') en het terugleggen van de verantwoordelijkheid bij de overheid.

6.8 Schipperen tussen sturen en loslaten

Dit patroon is het equivalent van het bovenstaande patroon, maar dan vanuit het perspectief van de overheid. De overheid worstelt met haar sturingsassumpties en tegelijkertijd met haar nieuwe ambities

rond loslaten en het stimuleren van eigen initiatief. Vanuit een geschiedenis van overheidssturing en subsidiebeleid predikt de overheid de (nieuwe) overtuiging dat boeren meer eigen initiatief moeten nemen en zoekt ze van daaruit naar nieuwe manieren van handelen en sturen in de landbouw. De vraag van boeren om sturing verleidt echter tot sturend handelen, hetgeen de blindheid voor het zien van mogelijkheden en kansen en de energie om zelf nieuwe toekomsten te ontwikkelen onder boeren verder ondermijnt. Dit patroon wordt bevestigd door de fixatie op duidelijkheid en helderheid en op de rol van de overheid vanuit zowel de configuratie laveren en verbinden als de continuïteitsconfiguratie en het daarop volgende handelen van de overheid die allerlei initiatieven onderneemt om in die eenduidigheid te voorzien. Deze bevestigt de fixatie en de fixatie zelf wordt niet ter discussie gesteld. Het patroon wordt ook gevoed door het taboe op het verdwijnen van boeren uit het Nederlandse landschap en de assumptie dat overheidsingrijpen de manier is om verdwijnen van boerenbedrijven te voorkomen (Figuur 6.3).

Figuur 6.3: circulair patroon van schipperen tussen sturen en loslaten en afhankelijkheidsparadox

6.9 Focus op louter eigen vraagstukken vernauwt het blikveld

Een focus op eigen vraagstukken en eigen perspectief hindert betrokkenen in het debat rondom het GLB in het zien van mogelijke toekomstperspectieven, het nemen van initiatieven en het sluiten van coalities. Hoe vanzelfsprekend deze focus ook is, hij vernauwt wel het blikveld en maakt het moeilijk voor actoren om problematiek in een breder verband te zien en voorbij de eigen vraagstukken te kijken. Daardoor beperken zij zelf hun blikveld.

6.10 Stagnatie in interacties door praten in eigen taal en abstracties

Bepaalde configuraties, met name de configuratie ‘laveren en verbinden’, hebben in de loop der jaren een volstrekt eigen, abstracte technisch-economische taal ontwikkeld in onderlinge gesprekken over het GLB waarbij andere configuraties niet of weinig zijn betrokken. Vanuit deze taal praten zij op een abstracte manier over het GLB, zonder zich te realiseren hoe ‘anderen’ dit zullen opvatten en interpreteren. Zij doen dit niet expres of intentioneel maar realiseren zich gewoon niet dat ze zo praten (het is een ‘tweede natuur’ geworden) of ze denken niet aan de betekenis van bepaalde bewoordingen voor anderen. Gevolg

kan zijn dat groepen of configuraties onbedoeld worden uitgesloten of dat er miscommunicatie, onbegrip en wantrouwen ontstaat. Ook binnen de configuratie ‘laveren en verbinden’ praten experts vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines vaak sterk verschillend. Dat maakt het moeilijk om perspectieven van verschillende disciplines met elkaar in verband te brengen en naar interrelaties te zoeken. Het vergroot de complexiteit van de discussie over het GLB door de verschillende onderzoeksuitkomsten en verhalen die ze genereren en de verschillende perspectieven op mogelijke oplossingen daaruit.

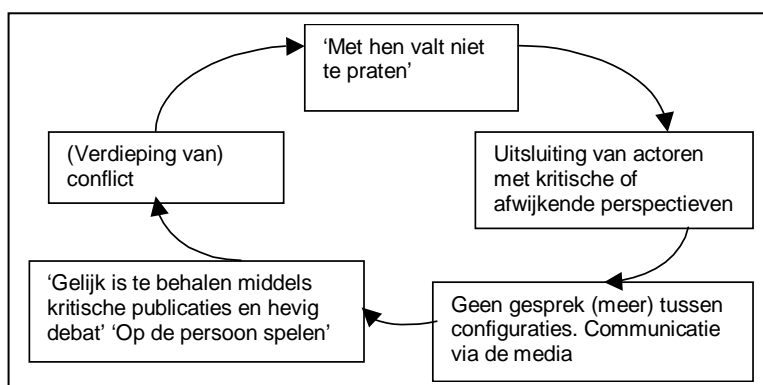
6.11 Abstract maken van zaken die voor anderen emotionele waarde hebben

Sommige actoren (uit de configuratie ‘laveren en verbinden’) hebben de neiging om zaken abstract te maken die voor anderen (agrariërs, dierenbeschermers) grote emotionele waarde hebben. Zij benaderen vraagstukken vaak op een abstract macro-niveau, economisch en statistisch en gebruiken abstracte taal om hun verhaal te vertellen. Daardoor veroorzaken ze soms conflict vanwege de indruk die ze wekken over belangrijke zaken te praten ‘alsof het niets betekent’. In hun abstracte verhalen ‘maken’ ze de achtertuinen, het leven, het land en de bezittingen van boeren bijvoorbeeld tot ‘rode probleemzones’. Hierdoor ontstaan botsingen met als gevolg dat de aangestipte thema’s moeilijk bespreekbaar worden.

6.12 Vicieuze cirkel van ‘uitsluiting van actoren met kritische of afwijkende perspectieven’

In dit patroon is sprake van uitsluiting van specifiek actoren met kritische of afwijkende perspectieven vanuit de opvatting ‘met hen valt niet te praten’. Zo zijn er bijvoorbeeld actoren die actoren uit de configuratie ‘normatief en ideologisch’ als vijand zien gaan zien. Dat is vervolgens voor derden aanleiding om hen maar helemaal niet meer samen uit te nodigen. Daardoor wordt er tussen de configuraties helemaal niet meer gesproken, worden beelden van elkaar bevestigd en ontstaat verdere uitsluiting en verdieping van de fixatie en mogelijk verdieping van het conflict. Een taboe op te kritische discussies en streven naar ‘gezellige gesprekken’ en niet weten hoe met conflict en met reacties om te gaan maakt verschillen onbespreekbaar en draagt bij aan het in standhouden van het patroon. Actoren uit de configuratie ‘normatief en ideologisch’ veroorzaken en versterken zelf dit patroon vanuit de overtuiging dat ze alleen hun gelijk kunnen halen door vasthoudendheid, dwang, acties, kritische publicaties en hevig debat. Communicatie tussen groepen vindt vooral via de media plaats en de wederzijdse argumentatie is vaak niet meer alleen inhoudelijk, maar soms sterk persoonlijk van aard. Dit versterkt fixaties en verdiept het patroon (Figuur 6.4).

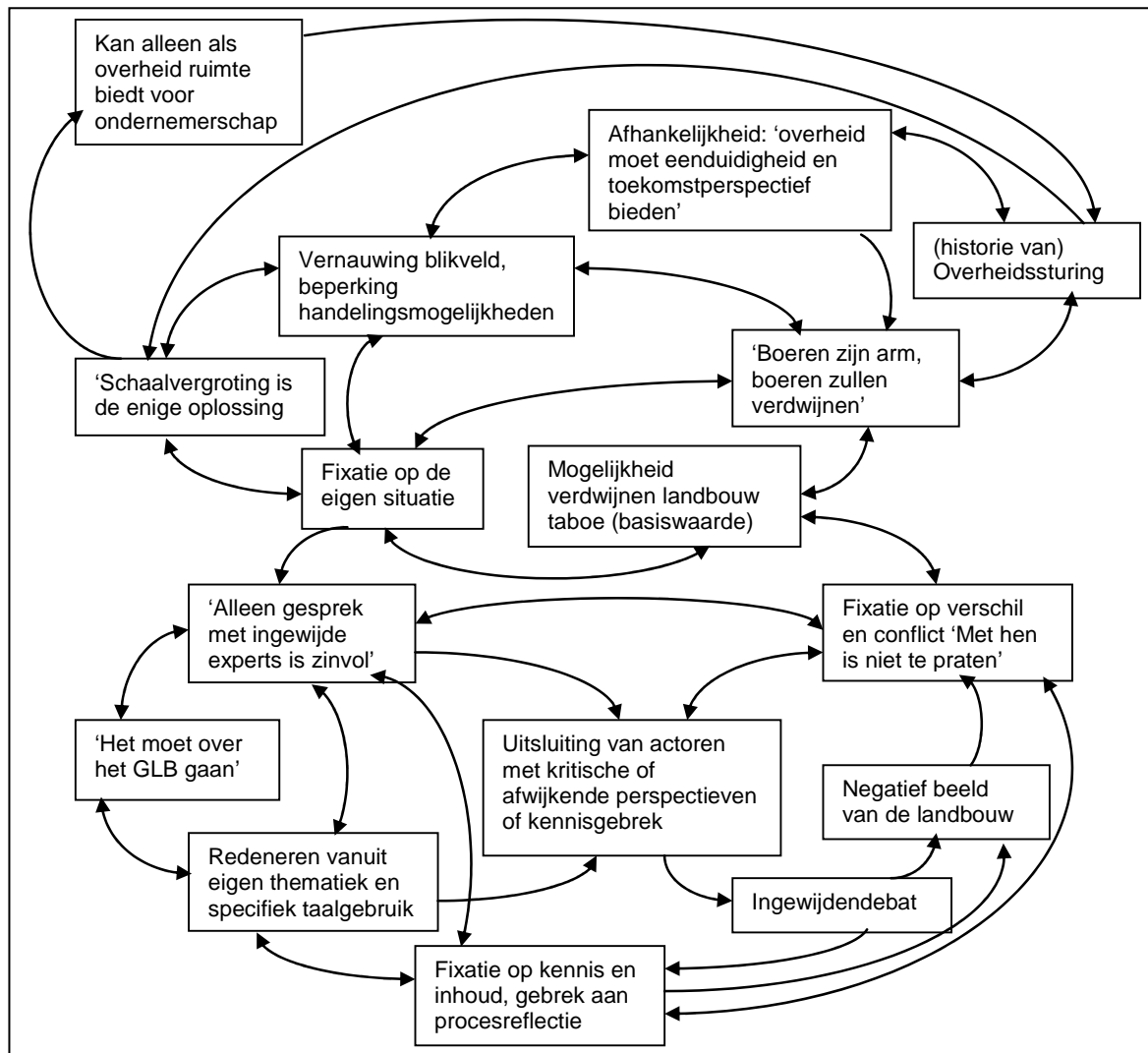
Figuur 6.4: circulair patroon in uitsluiting van actoren met kritische of afwijkende perspectieven

6.13 Samenhang tussen fixaties en patronen

Fixaties hangen sterk met elkaar samen en stimuleren het ontwikkelen van omgangspatronen. Deze patronen op hun beurt hangen ook weer met elkaar samen, waardoor een complex geheel van stagnatie in debat ontstaat (zie voor een voorbeeld Figuur 6.5)

Figuur 6.5: voorbeeld van samenhang tussen fixaties en patronen

7. Ontwikkelingen en dynamiek

Variatie en confrontatie met andere perspectieven en interpretaties kan reflectie op fixaties stimuleren en verandering induceren. Confrontatie is daarvoor de motor. Confrontatie kan met verschillende zaken plaatsvinden: een andere werkelijkheidsdefinitie, een andere inclusie (in een andere configuratie), een andere interactieregel of een andere actor. Het gaat dan om zowel cognitieve als sociale confrontatie. Alleen wanneer actoren discongruentie in werkelijkheidsdefinities ervaren, deze problematisch vinden en bereid zijn tot reflectie en aanpassing, leidt confrontatie tot aanpassing, en dit proces vindt op haar beurt weer alleen plaats als resultaat van doorgaande interactie en multipale inclusie (in verschillende configuraties) (Termeer 1993). Onze behandeling van fixaties en patronen wekt wellicht de suggestie dat er weinig confrontatie en interactie plaatsvindt in het debat rondom landbouw en landschap. Dat is geen realistische voorstelling van zaken. In het debat over de toekomst van landbouw, landbouwbeleid en het landelijk gebied zien we op verschillende momenten dynamiek ontstaan. Verschillende actoren organiseren een veelheid van ontmoetingen waarin op geëngageerde wijze wordt nagedacht over de toekomst van landbouw, landbouwbeleid en het Nederlandse landschap. Nieuwe initiatieven worden ontwikkeld en boeren, overheid en burgers vinden elkaar op thematische bijeenkomsten. Hierin worden bestaande patronen doorbroken doordat actoren een andere insteek kiezen en ook daadwerkelijk samen iets 'creëren'. Enkele voorbeelden van dynamiek en ontwikkelingen waarin samen energie wordt gecreëerd door samen na te denken over en te werken aan nieuwe toekomst:

- In het kader van de *maatschappelijke dialoog* over de toekomst van de landbouw en het Gemeenschappelijke Landbouw Beleid heeft Minister Verburg gesprekken gevoerd met opinieleiders en met maatschappelijk ondernemers en hun omgeving.
- Tijdens *ronde tafelbijeenkomsten* zoals georganiseerd door de Raad voor het Landelijk Gebied vindt regelmatige uitwisseling en intensivering van relaties plaats tussen mensen uit de configuraties 'natuur en solidariteit', 'ondernemen', 'continuïteit en bestaanszekerheid' en 'laveren en verbinden'. Daar vinden gesprekken plaats die bijstelling van perspectieven stimuleren (bijvoorbeeld bijstelling van de werkelijkheidsdefinitie dat grootschalige landbouw niet milieuvriendelijk kan zijn). Bovendien hebben participerende actoren elkaars perspectieven en belangen goed leren kennen en zijn van daaruit meer multipel geïncludeerd geraakt (zij zijn in staat te redeneren vanuit de positie en ideeën van andere configuraties en doen dat ook regelmatig; bijvoorbeeld wordt argumentatie uitgewisseld die voor de andere configuratie zinvol zou kunnen zijn in de onderhandeling met de overheid). Langzaam vervagen daarmee bepaalde verschillen tussen configuraties.
- Onder de noemer 'Cowmunity' hebben LTO, NZO, Innovatienetwerk, agrarisch ondernemers en Alterra een alliantie gecreëerd waarin zij op zoek zijn gegaan naar het toekomstige melkveebedrijf. Een ontwikkeling kwam op gang waarbij de overheid zichzelf steeds meer zag als partner en facilitator van ontwikkelingsprocessen voor nieuwe toekomstperspectieven en bedrijfsconcepten, in samenwerking met de agrarische sector.
- Onder de noemer 'Koeien & Kansen' hebben melkveehouders, een proefbedrijf, Wageningen UR en adviesdiensten initiatieven ontwikkeld om de milieukundige, technische en economische gevolgen in kaart te brengen van de implementatie van toekomstig milieubeleid. Van daaruit evalueren zij de wetgeving, doen voorstellen voor verbetering en adviseren de sector over bedrijfsaanpassingen.²³

²³ Een gevaar aan wat de overheid doet is het streven dergelijke aanpakken overal te propageren

- *Allianties* worden ook gesloten tussen natuur en ontwikkelingsorganisaties en kleinschalige landbouw. Actoren worden zich er van bewust dat zij bepaalde belangen gemeen hebben met vooral kleine agrarische ondernemers. Dat leidt tot een bijstelling van werkelijkheidsdefinities met betrekking tot de relatie tussen landbouw en milieu, en tot daadwerkelijke coalities tussen beide. Een voorbeeld is de campagne van Oxfam tegen de ‘koehandel met melk’ waarin Oxfam en boeren uit de kleinschalige, grondgebonden agrarische configuratie samen actie ondernemen tegen melkprijzen, zuivelbeleid en de trend tot schaalvergroting.
- Lokale overheden gaan vanuit verantwoordelijkheden voor gebiedsontwikkeling *gesprekken aan met een variëteit aan locale belanghebbenden* over de toekomst, ontwikkeling en inrichting van het landelijk gebied
- *Symposia* worden georganiseerd waarin actoren vanuit onderzoeks- en adviesbureaus, biologische en agrarische organisaties, gemeenten, provincies, centrale overheid en natuur- en milieuorganisaties participeren.
- De *workshop* op 3 juli in het kader van dit onderzoek en het debat heeft bijgedragen aan reflectie op uitsluitgedrag en op patronen die plegen te ontstaan in gesprekken tussen betrokkenen bij landschap en landbouw door procesreflecties zichtbaar te maken, te laten zien wie er bij het debat werd betrokken en wie werd buitengesloten. Bovendien kwamen gesprekken tussen deelnemers op gang over initiatieven, meervoudigheid en over de wijze waarop verandering tot stand komt vanuit eigen wil en wens en werden werkelijkheidsbeelden uitgewisseld. Daarmee droeg het bij aan het op gang brengen van doorgaande interactie als voorwaarde voor het doorbreken van fixaties. Als keerzijde droeg het eveneens bij aan verdere verstarring van de fixaties op inhoud en kennis, het aanscherpen van toelatingseisen en het buitensluiten van actoren.

In deze initiatieven zijn actoren daadwerkelijk ‘ bezig ’ met anders handelen, buiten reguliere gedragspatronen. Dergelijke initiatieven, hoe klein ook, kunnen al helpen om verandering op gang te brengen.

8. Conclusies, suggesties voor interventie en reflectie

8.1 Conclusies

Het maatschappelijk debat rondom landbouwbeleid, landschap en GLB

Het onderzoek laat zien dat het debat rondom de toekomst van landbouw, landschap en het GLB wordt gekenmerkt door een veelheid aan actoren die alle hun eigen overtuigingen hanteren over hoe de toekomst van de landbouw, het landschap en het GLB eruit zou moeten zien. Het onderzoek heeft verschillende plekken laten zien waar deze mensen initiatieven nemen om bij elkaar te komen en samen na te denken over toekomstperspectieven en te komen tot nieuwe ideeën, gedachten en concepten. Ontmoetingen worden georganiseerd waarin actoren die betrokken zijn bij het landelijk gebied, de landbouw en het landbouwbeleid in wisselende samenstellingen bij elkaar komen en discussiëren over vraagstukken en oplossingen en waarin bepaalde actoren met nieuwe ideeën en voorstellen komen. Actoren organiseren allianties die samen proberen te komen tot nieuwe toekomstperspectieven waarbij zij ook burgers proberen te betrekken zoals 'Boer zoekt burger'.

Analyse van het debat zoals dat momenteel wordt gevoerd, laat echter zien dat daarin specifieke patronen beperkend werken. Ze komen voort uit gefixeerde overtuigingen over landbouw of het GLB en 'gebruikelijke' omgangsvormen en veroorzaken stagnatie in de kwaliteit van het maatschappelijk debat. Gefixeerde overtuigingen zoals 'schaalvergroting is de enige oplossing', 'boeren zijn arm en zullen verdwijnen wanneer landbouwsubsidies worden afgeschaft en de beweging naar liberalisatie wordt gemaakt' of 'de overheid moet de sector beschermen, eenduidig zijn en toekomstperspectief bieden' maken het moeilijk voor betrokkenen om alternatieve handelingsmogelijkheden te zien. Discrepancies tussen vragen om eenduidigheid en sturing en tegelijkertijd om ruimte zetten de overheid vast een patroon van schipperen tussen sturen en loslaten. Fixaties over debat als 'alleen uitwisseling van inhoudelijke argumenten leidt tot oplossingen' of 'gelijk is alleen te behalen middels dwang, acties, kritische publicaties en hevig debat' dragen bij aan het ontstaan van omgangspatronen.

Het breder trekken van het debat over het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid

Aansluitend bij de ontwikkelingen in de maatschappij valt te verwachten dat in de ontwikkeling van beleid en bestuur steeds meer verschuivingen gaan optreden. Andere vormen van besturen worden steeds relevanter, de trend wordt governance in plaats van government, meer coalities van betrokkenen staan op en roeren zich, en bestaande coalities zullen vermoedelijk aan invloed inboeten. Bovendien reikt het huidige debat verder dan alleen de landbouw en het landschap. Daarmee vergroot ook de kring van belanghebbenden. Dat betekent voor het debat over de toekomst van landbouw, landbouwbeleid en het landschap dat het debat breder getrokken zal moeten worden en meer en verschillende actoren daarin zullen (moeten) gaan participeren. Wanneer de minister er naar streeft het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid breder maatschappelijk in te bedden, dan dienen met het oog op de langere termijn ook zeker de opvattingen van deze andere belanghebbenden in ogenschouw te worden genomen. In dit kader is een aantal ontwikkelingen en omgangspatronen van belang om rekening mee te houden:

Gesprek over GLB gedomineerd door ingewijde coalities; uitsluiting van buitenstaanders

Het debat over het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid wordt momenteel sterk gedomineerd door enkele vaste coalities van actorgroepen die sterk zijn overtuigd van hun perspectief op het GLB en de toekomst van de landbouw in Nederland en Europa. Dominant in debat zijn landbouworganisaties, boeren, natuur- en milieuorganisaties en het ministerie van LNV. Ook al hanteren deze groepen verschillende perspectieven, ze delen wel een gezamenlijke taal om hun verschillen uit te wisselen. Deze taal kenmerkt

zich door het koppelen van algemene overtuigingen aan technische details van het GLB. Ook hebben ze enkele vaste regels ontwikkeld over hoe ze het debat met elkaar voeren (zie hoofdstuk 6).

Vanuit de sterke overtuigingen die deze 'ingewijde' groepen hebben, beschouwen zij de wijze waarop anderen, buitenstaanders die eveneens belanghebbende zijn bij het GLB, praten over het GLB als 'plat' en ondeskundig, sluit hun inbreng niet aan bij de beleving van de ingewijden en beschouwen zij deze als niet ter zake doend ('hoe is het bijvoorbeeld mogelijk dat deze buitenstaanders in hun gesprek over de toekomst van landbouw en landschap in de context van Europees beleid nauwelijks het woord GLB gebruiken!'). Bovendien stellen ze soms ter discussie of deze actoren wel echt belanghebbend zijn.

Tegelijkertijd ervaren de buitenstaanders het dossier GLB als sterk complex en dat schrikt hen af om te participeren. Doordat zij uitgesloten worden, worden zij bovendien niet in staat gesteld om zich de taal eigen te maken, waardoor overtuigingen onder ingewijden worden bevestigd. Het gevolg hiervan is dat buitenstaanders niet snel geneigd zijn te participeren, en als zij dat wel pogen, te maken krijgen met uitsluiting door ingewijden. De gebezigde taal bevestigt hen in hun toch al aanwezige vermoeden dat ze een vreemde eend in de bijt zijn. Ze ervaren de situatie zelfs als beledigend en het maakt hen boos op wat ze aanduiden als 'incrowd gebeuren'.

Ook over zaken die voor anderen (agrariërs, dierenbeschermers) grote emotionele waarde hebben, praten ingewijden vaak abstract. Vaak zonder zich te realiseren hoe anderen dit opvatten, sluiten zij daardoor groepen die moeilijk bij hun taal weten aan te haken, uit en wekken de indruk over belangrijke zaken te praten 'alsof het niets betekent'. Ten slotte worden actoren met kritische of afwijkende perspectieven vaak buitengesloten vanuit de opvatting 'met hen valt niet te praten'. Uiteindelijk ontstaat een vicieuze cirkel die buitenstaanders steeds meer neigt buiten te sluiten en die maakt dat gesprek over het GLB voorbehouden blijft aan ingewijden waardoor doelen rond verbreding van debat niet worden gehaald.

In gesprek met 'buitenstaanders' staan wensen en belangen ten aanzien van het landschap centraal

Binnen een bredere kring van betrokkenen gaat het gesprek veel meer over landschap in de brede zin van het woord en de rol van de landbouw daarin. Centraal staan thema's als en wensen ten aanzien van landschapsinrichting, toegankelijkheid, recreatie, bos, natuur en milieu, de 'koe in de wei' etcetera. Deze actoren starten de discussie op deze thema's en redeneren vanuit wat ze zouden willen bereiken ten aanzien van de thema's en van daaruit wat dat voor het Nederlandse beleid en het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid betekent. Ingewijden beginnen juist vanuit de kant van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid te redeneren. Van daaruit stellen zij kaders aan wat kenmerken zijn van een zinvol debat over het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid en dat zijn niet wensen en belangen. Het gevaar hiervan is dat buitenstaanders plegen te worden buitengesloten omdat zij niet aan dergelijke toegangseisen (kunnen/willen) voldoen. Tegelijkertijd geldt dat wanneer het gaat om het ontwikkelen van nieuwe toekomst voor het landelijk gebied en de landbouw als onderdeel daarvan en als het gaat om het herstellen van de verbindingen tussen Nederlandse burgers en Europees beleid, er andere gesprekken met andere inhoud zullen ontstaan. In die gesprekken gaat het dan niet om het nogmaals uitleggen van 'het' Gemeenschappelijk Landbouwbeleid om op die manier draagvlak te krijgen voor bestaande uitgangspunten maar om het ter plekke als het ware opnieuw uitvinden van gemeenschappelijk landbouwbeleid in interactie tussen boeren, burgers, centrale en lokale overheden, recreatieve instellingen etcetera.

De wijze waarop debat over het GLB wordt gevoerd, wordt gekenmerkt door specifieke spelregels

Deelnemers aan maatschappelijk debat over het GLB zijn sterk gericht op (vooral hun eigen) inhoud en denken dat zij verder komen door die inhoud uit te wisselen. Zij hanteren bovendien vaak de ongeschreven spelregel 'gesprekken vooral vriendelijk en gezellig te houden'. Zij praten in termen van standpunten over 'wat zou moeten' en mijden discussie over conflicterende opvattingen en kerndilemma's. Bijeenkomsten leveren daardoor vaak niet de gewenste inhoud op maar vormen een herhaling van argumenten, waarna steeds nieuwe bijeenkomsten worden georganiseerd om meer

inhouden te genereren waardoor meer complexiteit wordt gegenereerd. Hoewel deelnemers aan gesprekken rondom het GLB weten dat het gaat om een complex vraagstuk, proberen zij toch een eenduidige oplossing te vinden. Daarbij lopen ze vast op complexiteit, vinden geen passende oplossingen en maken daarmee het vraagstuk nog complexer. De breed gedragen roep om eenduidig beleid tegenover de complexiteit aan belangen, beïnvloedende factoren en verschillende werkelijkheden, noodzaakt de overheid tot een welhaast onmogelijke opgave van beleid ontwikkelen dat alle wensen, doelen, contexten en situaties dient. Omdat de gevolgen van handelen op dit niveau en met zoveel spelers moeilijk zijn te overzien, initieert de overheid steeds meer onderzoekstrajecten die zicht moeten geven op 'de' oplossing. Uitkomsten van onderzoeken voeden de variëteit aan opvattingen verder en dat bemoeilijkt beleidsontwikkeling.

8.2 Suggesties voor interventies op drie niveaus

Het daadwerkelijk vermaatschappelijken van het debat en het komen tot zinvol debat is alleen mogelijk wanneer de genoemde stagnerende patronen worden doorbroken. In grote lijnen gaat het daarbij om patronen rondom uitsluiting van buitenstaanders en om patronen die te maken hebben met ongeschreven regels over de manier waarop het debat wordt gevoerd. In deze paragraaf doen we suggesties voor interventies bedoeld om tot zinvol debat te komen op de drie niveaus van (respectievelijk) wie, hoe en wat: (1) het algemene niveau van verbreden van debat door het betrekken van degenen die nu worden buitengesloten en (2) het inrichten en op gang brengen van debat en (3) het inbrengen van de notie van meervoudigheid in beleid.

Suggesties op het algemene niveau van verbreding van debat (wie)

Een belangrijke vraag is nu met welke actoren het ministerie in debat zou moeten gaan. Momenteel wordt het debat vooral gevoerd door landbouweconomen en verbreding komt van landbouworganisaties, natuur en milieuorganisaties en het ministerie van LNV. Het debat rondom het GLB wordt echter gekenmerkt door een veelheid aan coalities en configuraties, elk met hun eigen opvattingen over het GLB, hun eigen belangen en eigen wensen voor de toekomst. Vanuit democratische overwegingen lijkt het in ieder geval onverstandig configuraties, waarbinnen veel burgers/professionals participeren, buiten het gesprek te houden.

Wij onderscheidden onder respondenten aan het onderzoek in totaal 6 configuraties:

1. De configuratie 'Ondernemen': terugbrengen overheidsbemoeienis, ruimte voor grootschaligheid, groei, ondernemerschap. (grootschalige) Agrarische bedrijven, landbouworganisaties, LNV.
2. De configuratie 'Continuïteit en bestaanszekerheid: extensief, kleinschalig, voorstanders betaling maatschappelijke doelen. (kleinschaliger) Agrarische bedrijven, landbouworganisaties, agrarische vakbonden, politieke partijen.
3. De configuratie 'Natuur en solidariteit': natuur, landschaps- en milieuwaarden centraal, overheidsregulering en subsidie voor maatschappelijke doelen. Natuur- en milieuorganisaties, ontwikkelingsorganisaties, politieke partijen, burgers.
4. De configuratie 'Normatief en ideologisch': eerlijkheid in de welvaartsverdeling tussen westerse en derde wereldlanden, collectieve ontwikkeling en vooruitgang, collectieve welvaart, dierenwelzijn, milieu. Radicaler dan 'Natuur en solidariteit'. Realiseren middels ofwel openen wereldmarkt, afschaffen subsidies, 'laissez-faire' (normatief liberalen), ofwel juist verscherpte overheidsbemoeienis op o.a. realiseren van een eerlijke markt die volledige participatie van derde wereldlanden garandeert (normatief solidairen). Respectievelijk wetenschappers, actoren uit consumentenorganisaties en extremere ontwikkelings-, dier-, natuur- en milieu-hoek, politici, anti-globalisten.

5. De configuratie 'Laveren en verbinden': zoeken naar een 'beste' oplossing middels onderzoek, schipperen met belangen en variatie, relatie Nederlandse landbouw met Europees en Mondiaal beleid, sturingsmogelijkheden zoeken. Centrale overheid, onderzoeksinstellingen, adviesorganisaties.
6. De configuratie 'Beleidruimte leefomgeving': meer autonomie, inbreng in beleid en beleidsontwikkeling, ruimte voor RO. Locale overheden, burgers en andere belanghebbenden.

Gezien de patronen in de ontwikkeling en de recente dynamiek rondom de landbouw, het landelijk gebied en in opvattingen rond sturen en besturen, is de verwachting dat de coalitie die op dit moment dominant is, aan invloed zal inboeten en nieuwe actoren steeds meer van zich zullen laten horen. Wanneer de keuze is om het GLB breder maatschappelijk in te bedden, dan past het niet meer om debat en besluitvorming te laten afhangen van deze dominante groep, hoe belangrijk en betrokken ook. Met het oog op het meer lange termijn advies dienen dan ook zeker de opvattingen van de andere configuraties in ogenschouw te worden genomen. GLB is immers vooral ook *Gemeenschappelijk* Landbouwbeleid.

Meer concreet zijn er verschillende mogelijkheden voor verbreding.

1. *Politieke verbreding*: ons onderzoek suggereert dat er enigszins, hoewel relatief weinig wordt gesproken met de christelijke kabinetspartijen. Daarbuiten vindt volgens betrokken actoren nauwelijks gesprek met politieke partijen plaats over het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid. Behoudens enkele landbouwspecialisten wordt er volgens respondenten nauwelijks of niet met bijvoorbeeld PvdA, SP, Groenlinks, VVD en PvdD gesproken over het GLB.
2. *Bestuurlijke verbreding*: actoren, ook vanuit de overheid, hebben de indruk dat met de Europese Commissie nauwelijks uitwisseling plaatsvindt. Het oordeel van alle respondenten in het onderzoek over de kwaliteit van standpunten vanuit 'Europa' is lager dan dat over standpunten van nationale en lokale actorgroepen. Door boeren wordt verder geklaagd over conflicterende regelgeving. Locale bestuurders (provincies, gemeenten) klagen erover te weinig te worden betrokken in het debat, terwijl zij aan beleid wel vaak invulling moeten geven.
3. *Verbreding in de groep landbouwers*: Gesprekken vinden nu vooral plaats met landbouworganisaties en (andere) belangenorganisaties. Er wordt wel gesproken met boeren, maar zinvol lijkt om meer strategisch gebruik te maken van de subconfiguraties die bestaat onder boeren en deze met elkaar in gesprek te brengen. Mogelijkheden liggen bijvoorbeeld in het samenbrengen van de configuraties 'Ondernemen' en 'Continuïteit en bestaanszekerheid' op specifieke thema's als 'toekomst' en 'innovatie'. Gedacht kan worden aan boeren die de 'toekomst' als bedreiging ervaren, die moeilijk mogelijkheden en kansen zien voor het zelf sturen en vormgeven van eigen toekomsten en zich relatief afhankelijk opstellen van de overheid voor hulp en duidelijkheid enerzijds en boeren met ondernemingsgezinde houdingen die nieuwe en innovatieve bedrijfsconcepten weten te ontwikkelen en nieuwe markten weten aan te boren aan de andere kant.
4. *Verbreding op beleidsterreinen*: met de verbreding van de belanghebbenden, het gebruik en de functie van het landelijk gebied en de landbouw worden thema's als recreatie en ontspanning, zorg, toerisme, onderwijs, onderzoek, milieu en ruimtelijke ordening steeds relevanter. Dit pleit voor een verbreding op beleidsterreinen door buiten de landbouw ook andere beleidsterreinen in het debat te betrekken, op specifieke, voor hen relevante thema's.
5. *Maatschappelijk breder*: ontwikkelingsorganisaties zijn, hoewel op met name mondiaal niveau belanghebbende spelers, in het Nederlandse debat weinig partner in het gesprek.
6. *Breder naar de 'gewone' burger toe*: burgers worden weinig in gesprekken rondom het GLB betrokken, hoewel zij op verschillende manieren betrokken zijn bij de landbouw en het landelijk gebied, bijvoorbeeld als bewoner, recreant of belastingbetaler. Bovendien voelen veel burgers zich sterk betrokken bij landschap en landbouw.

7. *Breder naar landbouweconomen*: een vaste groep landbouweconomen beweegt zich in het debat en adviseert over gevaren en oplossingsrichtingen. Mogelijkheden voor verbreding liggen in het betrekken van landbouweconomen vanuit andere hoeken en met andere opvattingen.
8. Waar het in de boven beschreven mogelijkheden vooral gaat om *verticale* verbreding, *binnen* bepaalde groepen van actoren, kan *horizontale* verbreding bijdragen aan het doorbreken van omgangspatronen die zijn ontwikkeld in de interactie *tussen* groepen actoren met conflicterende meningen. Daarbij is het wel van belang expliciete keuzen te maken in thematiek, deelnemers en inrichting van het *proces* van debat. Stelregel is deelnemers te nodigen die belanghebbend zijn bij een specifieke gekozen thematiek en daarbij te zorgen voor voldoende variatie in participerende actoren, ook ten aanzien van actoren met conflicterende meningen. Goede procesbegeleiding is daarbij nodig.

Suggesties op het niveau van het inrichten en op gang brengen van debat (hoe)

Een aantal handelingswijzen blijkt weinig zinvol wanneer het doel is te komen tot verbreding van debat:

1. Het is weinig zinvol om mensen ‘gewoon’ bij elkaar te zetten, ongeacht configuratie en belangen, over een breed thema binnen de discussie over het GLB. Zij redeneren onder meer vanuit hun eigen probleemdefinities en wensen en praten ‘langs’ elkaar. Doordat het thema breed is komen deelnemers moeilijk tot verdieping door bijvoorbeeld discrepanties, tegenstellingen, dilemma’s en complexiteiten te bespreken. Gesprekken blijven veelal beperkt tot algemene inhouden en het aandragen van ‘officiële’ perspectieven en argumenten. Dit resulteert in bijeenkomsten waarin steeds dezelfde argumenten en tegenargumenten worden aangedragen en soms meermaals hetzelfde gesprek wordt gevoerd. Bovendien werkt het ‘gewoon’ bij elkaar zetten van verschillende mensen, zowel ingewijden als buitenstaanders, op een breed thema uitsluitgedrag van ingewijden in de hand.
2. Het is eveneens weinig zinvol om dezelfde mensen herhaald aan tafel te vragen, omdat zij met elkaar bepaalde gesprekspatronen hebben gecreëerd die de effectiviteit van gesprekken doet stagneren. Zo worden gesprekken vaak gekenmerkt door de ongeschreven regel ‘het vooral vriendelijk en gezellig te houden’. Er wordt niet gesproken over conflicterende perspectieven en persoonlijke frustraties, maar discussie wordt gedepolitiseerd en abstract gemaakt, waardoor breekpunten moeilijk zichtbaar worden en beweging moeilijk op gang komt.
3. Ook blijkt het weinig aanvullend om op internet geheel open discussies te starten omdat zich daar ook dezelfde mensen zullen roeren op dezelfde manier. Patronen die zichtbaar zijn geworden in het debat herhalen zich in de internetdiscussie en het eindresultaat is een geheel van conflicterende opvattingen en oplossingen vanuit eigen perspectieven en belangen van de indieners. Het opstarten van een internetdiscussie kan daarentegen wel zinvol zijn wanneer daarbij rekening wordt gehouden met de patronen en specifieke thema-gebonden vragen worden gesteld die patronen overstijgen.

Patronen die te maken hebben met het procesverloop van debat of daarvan een gevolg zijn, zoals het herhalen van argumenten in gesprekken, het streven naar eenduidigheid en worstelen met variëteit, zijn te ondervangen door te kiezen voor een andere procesinrichting. Uitsluitgedrag van ingewijden is te ondervangen middels procesinterventies. In grotere lijnen gaat het er daarbij om juist niet mee te gaan in stagnerende patronen en ze te bevestigen, maar maatschappelijke vernieuwing te stimuleren door *zèlf anders te handelen* en tegelijkertijd waar nodig te interveniëren in patronen wanneer zij beperkend werken.

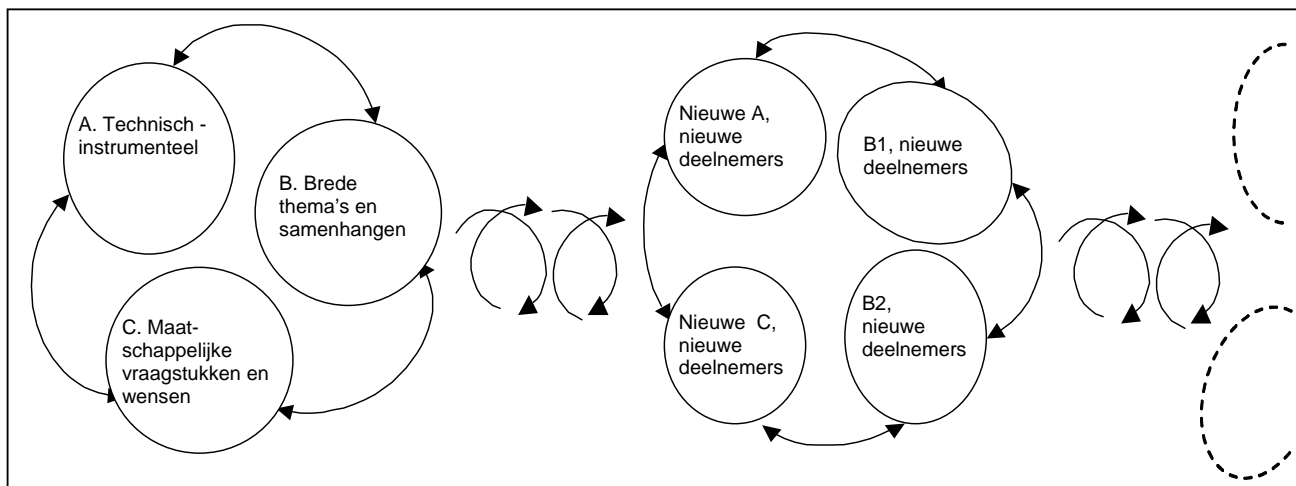
Zinvolle stelregels daarbij zijn:

1. Gesprekken met *andere* mensen op *andere* manieren aangaan;
2. Expliciete keuzes maken in gespreksonderwerpen. Inhoudelijke complexiteiten en dilemma’s, initiatief en oplossingen onderzoeken en tot onderwerp van gesprek maken;

3. Uitsluitgedrag van ingewijden zichtbaar en bespreekbaar maken;
4. Inhoudelijke voorbeelden uit de interactie met buitenstaanders expliciet maken in de interactie met ingewijden;
5. Doorgaande interactie, samen delen van perspectieven en wederzijdse leerprocessen tussen ingewijden en buitenstaanders stimuleren en faciliteren zodat bestaande dominante denkkaders veranderen en een breder perspectief ontstaat op de toekomst van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid.
6. Accepteren dat het inbrengen van nieuwe deelnemers betekent dat de inhoud van gesprekken gaat veranderen en manieren zoeken om daarmee om te gaan. Het is een open deur, maar proces en inhoud zijn niet los van elkaar te zien. Een ander proces met andere betrokkenen creëert andere inhoud. Omgekeerd kan de gewenste inhoud ook bepalend zijn voor de selectie van betrokkenen.
7. Onderzoeken van en starten vanuit gedeelde doelen wanneer deelnemers conflicteren op het niveau van oplossingen;
8. Complexiteiten van verschillende verwachtingen en belangen problematiseren en tot onderwerp van gesprek maken
9. Zoeken naar nieuwe taal die buitenstaanders / nieuwe deelnemers toestaat te participeren;
10. De gewenste thematiek en inhoud bepalend laten zijn voor de keuze van deelnemers;
11. (abstracte) Argumenten van deelnemers in samenhang onderzoeken en beschrijven;
12. De vicieuze cirkel van 'Het GLB is complex en je moet heel wat in je mars hebben om erover mee te kunnen praten' doorbreken met 'Het GLB is niet eenvoudig maar je kunt er wel simpel over praten'.

Het *vereenvoudigen* van gesprekken over het GLB en realiseren van *andere* gesprekken vraagt een keuze voor een *gedegen procesarchitectuur*. Zinvol zou bijvoorbeeld zijn om aparte fora te organiseren voor specifieke thema's of vraagstukken. Bijeenkomsten kunnen dan cyclisch worden ingericht: de keuze van deelnemers wordt afhankelijk gemaakt van de thema's, en de geboekte voortgang en de verkregen inzichten en nieuwe vragen uit de fora zijn aanleiding voor nieuwe bijeenkomsten of zelfs een nieuwe indeling van thema's en fora. Te denken valt bijvoorbeeld aan het opdelen van thema's in fora rond complexe, meer instrumenteel-technische vraagstukken waarvoor experts worden genodigd, fora rond bredere vraagstukken rondom GLB en de samenhang tussen thema's waarvoor ingewijde generalisten worden genodigd, en fora rond vraagstukken ten aanzien van maatschappelijke vraagstukken en wensen waarvoor ook buitenstaanders, burgers uitgenodigd worden (Figuur 8.1). Het is daarbij belangrijk te zorgen dat een vaste groep personen nauw bij alle fora is betrokken en in staat is om interrelaties te leggen tussen thema's en inzichten, omdat anders bestaande patronen worden bevestigd.

Figuur 8.1: fora in maatschappelijk debat

Dan komen we op de rol van een procesmanager die deze processen kan regisseren. Wij denken daarbij aan een dynamische rol waarin de procesmanager optreedt als actor in het debat, eigen inhoud inbrengt, strategische ‘alternatieve’ werkelijkheden aanbiedt, procesobservaties maakt en daarmee intervenueert. De procesmanager kan bovendien intervenueeren door doorgaande interactie te stimuleren, strategische keuzen te maken in het samenbrengen van mensen, te kiezen voor specifieke commissiesamenstellingen of samenstellingen van deelnemers aan bijeenkomsten en rondetafelgesprekken en strategische keuzen te maken voor (het inbrengen van) specifieke inhoud en het stellen van specifieke, ‘andere’ vragen vanuit een interventie-oogpunt. Strategische keuzen maken betekent ook kijken welke actoren een rol als makelaar kunnen vervullen in het proces en in staat zijn werkelijkheidsdefinities met elkaar in verband te brengen, en deze actoren in te zetten. Belangrijk daarbij is dat er voldoende variatie is in participerende actoren en configuraties met conflicterende meningen ook daadwerkelijk met elkaar en derde actoren in gesprek gaan. Soms is gerichtere interventie in de vorm van reframing nodig. Handlingsmogelijkheden liggen dan in stimuleren van reflectie door het spiegelen van het handelen en het onderzoeken van alternatieve werkelijkheidsdefinities (zie hoofdstuk 2). De Raad voor het Landelijk Gebied is vanuit haar samenstelling multipel geïncludeerd in verschillende configuraties. Zo’n positie en het overzicht dat daarmee gepaard gaat is bevorderlijk voor een taak als procesmanager.

Meervoudigheid van beleid (wat)

Dit onderzoek heeft laten zien dat het debat rondom landbouw, landschap en het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid wordt gekenmerkt door een veelheid van actorgroepen die alle hun eigen opvattingen hanteren over deze thema’s en hun eigen belangen daarbij hebben. Elk van deze opvattingen is ook relevant, gezien vanuit de werkelijkheid van de inbrenger. Het onderzoek heeft ook laten zien dat het bijeenbrengen van al deze actorgroepen soms leidt tot energie en nieuwe initiatieven, maar zij vaak niet tot overeenstemming komen en het genereren van oplossingen lastig is. Bovendien ontstaan in de interactie tussen al deze actorgroepen vaak vastlopende omgangspatronen en conflict.

Vanuit de systeemtheorie (Senge 1990) wordt het probleem niet gezocht in de individuele spelers, maar het grotere systeem waarvan zij onderdeel uitmaken en waarin ze elkaar gevangen houden. Blijven doordraaien in dit systeem draagt niet bij aan probleemoplossing en levert geen lange termijn visies. Reflecteren op het systeem, de assumpties van betrokkenen en je eigen aandeel daarin daarentegen biedt handlingsmogelijkheden en mogelijkheden om het patroon te breken. Aandacht voor dit systeem lijkt zinvol, alsook reflectie op de assumptie dat inbreng in het debat rondom het GLB inhoudelijk van aard moet zijn en een eenduidige oplossing mogelijk en wenselijk is.

In zo’n complex systeem met verschillende actoren, verschillende werkelijkheden en verschillende belangen en opvattingen die niet bij elkaar komen, is het eindresultaat een veelheid aan verschillende, conflicterende inhoudelijke oplossingen. Ook de voor- en nadelen van deze verschillende oplossingen hangen af van het perspectief van waaruit of de ‘bril’ waarmee ze worden waargenomen. Op Europees niveau is de situatie zo mogelijk nog complexer. Geredeneerd vanuit deze verschillende configuraties met daarbinnen verschillende opvattingen over het GLB is de vraag of er een eenduidig advies nodig en mogelijk is en of dat advies inhoudelijk van aard moet zijn. Andere opties of advieslijnen liggen voor de hand, eerder dan één uniform en sluitend beleid.

Concreet kan dat betekenen dat de RLG in haar adviezen over GLB expliciet maakt vanuit welke uitgangspunten ze redeneert en door wie die uitgangspunten gedeeld worden. Aan te raden is om te zoeken naar meervoudigheid in het advies. De energie in het debat over GLB, landbouw en landschap zit in lokale initiatieven die worden opgezet door verschillende actoren die samenwerkingsverbanden en allianties sluiten en samen werken aan vernieuwing. Meervoudigheid in beleid is na te streven door aansluiting te zoeken daar waar beweging en energie is, randvoorwaarden (financieel, in regelgeving etc.) te bieden voor lokale initiatieven tot behoud, innovatie vanuit interdisciplinaire samenwerking die meerdere doelen dient en vooral als overheid zelf andere gesprekken op gang te brengen.

8.3 Kanttekeningen bij het onderzoek en vervolgonderzoek

Kanttekeningen

Als eerste moet opgemerkt worden dat dit onderzoek, vanwege de grote omvang en gefractioneerdheid van het debat met de beschikbare tijd en middelen niet het volledige debat rond landbouw, landschap en landbouwbeleid heeft kunnen omvatten. Hoewel in de vragenlijst ook andere actoren werden benaderd, werd veel datamateriaal verzameld via de opdrachtgever en actoren die via netwerken van de opdrachtgever en onderzoekers benaderbaar waren. Mogelijk is dat buiten deze netwerken andere, lokale debatten hebben plaatsgevonden waarin wellicht ook groepen van buitenstaanders hebben geparticipeerd. Dit kan mede verklaring zijn voor het ontbreken van bepaalde groepen in de analyse, buiten uitsluiting. Dit neemt echter niet weg dat patronen van uitsluiting te vinden zijn onder de onderzochte netwerken van ingewijde en direct betrokken actoren.

Een tweede punt is dat de assumptie in dit rapport lijkt dat debat, dialoog met de samenleving *moet*. Daarbij zijn kanttekeningen te plaatsen:

1. *Bereidheid* Het vergt een andere blik op rollen en taken, tijd en investeringen in interventies. Mensen zullen niet alleen bereid moeten zijn om hun eigen belangen tijdelijk te ‘parkeren’ en samen te werken, maar ook verschillen, assumpties over welke inbreng al dan niet bruikbaar is en opvattingen over oplossingen en over elkaar ter discussie moeten stellen. De vraag is of alle groepen bereid zullen zijn te participeren en daarvan ook de meerwaarde zien.
2. *Verbreiding betekent ook verbreding van thema’s in gesprek*. Daarmee wordt debat breder dan het GLB alleen: wensen ten aanzien van landschapsinrichting, toegankelijkheid, recreatie, bos, natuur en milieu, de ‘koe in de wei’ worden ingebracht. De vraag is of dat wenselijk is. Tegelijkertijd geldt dat wanneer het gaat om het ontwikkelen van nieuwe toekomst voor het landelijk gebied en de landbouw als onderdeel daarvan en als het gaat om het herstellen van de verbindingen tussen Nederlandse burgers en Europees beleid, andere gesprekken met andere inhoud niet te vermijden zijn. In die gesprekken gaat het dan om het ter plekke als het ware opnieuw uitvinden van gemeenschappelijk landbouwbeleid in interactie tussen boeren, burgers, centrale en lokale overheden, recreatieve instellingen etcetera.
3. *Acceptatie* Dit is alleen te realiseren wanneer ook ingewijden bereid zijn te accepteren dat het gesprek een andere wending krijgt dan ze gewend zijn. Tegelijkertijd geldt dat wanneer de keuze is om het GLB breder maatschappelijk in te bedden, het niet meer past om debat en besluitvorming eenzijdig te laten afhangen van momenteel dominante groepen, hoe belangrijk en betrokken ook.

Een derde punt is dat de assumptie in dit rapport en de gebruikte configuratietheorie lijkt dat de keuze voor een gedegen procesarchitectuur voor de inrichting van debat, met de juiste mensen, over de juiste thematiek en in wisselende samenstellingen, *dé oplossing zal zijn voor gedragspatronen en moeizame dialoog*. Onze aanbevelingen zijn zeker bruikbaar waar het gaat om het genereren van gedachten en ideeën op landelijk niveau en ten behoeve van beleidsadvies. Het gaat echter in ons advies om sociale interactie en ook met een gedegen procesinrichting kunnen daarin nieuwe of andersoortige problemen of patronen ontstaan die zinvol debat bemoeilijken en interventie behoeven.

Bij het lokaal realiseren van initiatieven en vernieuwing gaat het vooral om coalities van actoren in (vaak) vaste samenstellingen, die vanuit hun motivatie en gedrevenheid zelf manieren vinden om met elkaar samen te werken. Niettemin kunnen ook daar fricties optreden en patronen ontwikkelen. Het veranderen van dergelijke patronen is echter een complexe aangelegenheid en de complexiteit van verschillende werkelijkheden zal niet van de ene dag op de andere veranderen. De configuratietheorie kan hier wel bijdragen aan het realiseren van ‘small wins’. Small wins kunnen allerlei positieve ontwikkelingen oproepen en daarmee nieuwe small wins stimuleren. De terugkoppeling van

interactiepatronen en in- en uitsluiting in het debat over het GLB bijvoorbeeld kan worden gezien als een small win omdat het mensen aan het denken zet en er wellicht toe leidt dat zij in de toekomst andere beslissingen nemen of op andere manieren met elkaar in gesprek gaan. Dat gebeurt niet ineens, maar over de tijd. Daarmee kunnen small wins leerprocessen faciliteren, deeloplossingen mogelijk maken en bijdragen aan het creëren van een context waarin tweede orde veranderprocessen plaats kunnen vinden, waar grote problemen vanuit hun omvang vaak te overweldigend zijn om op te lossen.

Vervolgonderzoek

Het Nederlandse debat over het GLB is niet los te zien van ontwikkelingen in Europa. Gezien de complexiteit van het Nederlandse debat en de verhouding tot Europees debat en beleid verdient het aanbeveling op Europees niveau te onderzoeken welke configuraties direct raken aan het Nederlandse debat, welke invloed zij hebben, welke opvattingen deze configuraties hanteren, welke problemen en kansen ze zien, welke waarden daaraan ten grondslag liggen, welke aannamestructuren ze hanteren, welke fixaties zichtbaar zijn en wat dat betekent voor de situatie in Nederland.

Ten aanzien van een bredere maatschappelijke inbedding van het GLB en realisatie van lokale initiatieven is aan te raden om te onderzoeken op welke wijze dit kan worden gerealiseerd en welke interventiemogelijkheden en vormen van procesinrichting daarbij bruikbaar zijn.

Literatuur

- Argyris, C. (2004). Double loop learning and organizational change. Facilitating transformational change. Dynamics of organizational change and learning. J. J. Boonstra. Chichester, Wiley.
- Argyris, C. & Schön, D. (1996). Organizational learning II. Theory, method and practice. Reading, MA., Addison-Wesley Longman.
- Bateson, G. (1972). Steps To An Ecology of Mind: 'Toward a Theory of Schizophrenia. New York, Balantine.
- Berne, E. (1964). Games People Play. New York, Grove Press.
- Boje, D. (2001). Narrative methods for organizational and communication research. London, Sage.
- Bruner, J. (1991). "The narrative construction of reality." Critical Inquiry **18**: 1-21.
- Czarniawska, B. (1998). A narrative approach to organization studies. Thousand Oaks, CA, Sage.
- Dunteman, G.H. (1989). Principal components analysis. Newbury Park, CA, Sage.
- Greenwood, R. & Levin, M. (1998). Introduction to action research. Social research for social change. Thousand Oaks, Sage.
- Hajer, M.A. (2000). Politiek als vormgeving (inaugurele rede). Amsterdam, Vossiuspers.
- Hajer, M.A. (2003). A frame in the fields: policy-making and the reinvention of politics. Deliberative Policy Analysis: understanding governance in the network society. M. A. H. H. Wagenaar, Cambridge University Press.
- In 't Veld, R.J., Schaap, L., Termeer, C.J.A.M, & Van Twist, M.J.W., Ed. (1991). Autopoiesis and configuration theory: new approaches to societal steering. Dordrecht, Kluwer.
- Kim, D.H. (1992). Systems Archetypes. Cambridge, MA, Pegasus Communications.
- Koomen, W. & Van der Heuvel, H. (1991). Schema's: aard, effecten en gebruik. Cognitieve Sociale Psychologie. N. K. De Vries, & Van der Pligt, J. Meppel, Boom.
- Levin, M. (2004). Organizing change processes: Cornerstones, methods and strategies. Dynamics of organizational change and learning. J. J. Boonstra. Chichester, Wiley.
- Sabatier, P.A. (1988). "An advocacy coalition framework of policy change and the role of policy oriented learning therein." Policy Sciences **21**: 129-168.
- Schön, D.A. (1983). The reflective practitioner. New York, Basic Books.

- Senge, P.M. (1990). The fifth discipline. The art and practice of the learning organization. New York, Currency Doubleday
- Stacey, R.D. (1996). Strategic management and organizational dynamics. London, Pittman.
- Strauss, A.L. & Corbin, J.M. (1990). Basics of Qualitative Research: grounded theory procedures and techniques. Newbury park, CA, Sage.
- Taylor, J.R. (2003). Kurt Baschwitz lezing. Amsterdam, University of Amsterdam.
- Taylor, J.R. & Van Every, E.J. (2000). The emergent organization. Communication as its site and surface. Mahwah, NJ, Lawrence Erlbaum.
- Termeer, C.J.A.M. (1993). Dynamiëk en inertie rondom mestbeleid: een studie naar veranderingsprocessen in het varkenshouderij-netwerk. 's Gravenhage, Vuga Uitgeverij BV.
- Termeer, C.J.A.M., & Kessener, B. (2007). "Revitalizing stagnated policy processes: using the configuration approach for research and interventions." The Journal of Applied Behavioral Science.
- Van Dijk, N.H.M. (1989). Een methodische strategie van organisatieverandering. Delft, Eburon.
- Van Dongen, H.J., De Laat, W.A.M. & Maas, A.J.J.A. (1996). Een kwestie van verschil. Conflicthantering en onderhandeling in een configuratieve integratietheorie. Delft, Eburon.
- Van Eeten, M.J.G. (1999). "Dialogues of the deaf: on science in policy controversies." Science and Public Policy **26**(3): 185-192.
- Voogt, A.A. (1990). Managen in een meervoudige context, naar een methode voor het ontwikkelen en veranderen van sociaal cognitieve configuraties (dissertatie). Delft, Eburon.
- Weick, K. (1984). "Small wins. Redefining the scale of social problems." American Psychologist **39**(1): 40-49.
- Weick, K. (1995). Sensemaking in organizations. London, Sage.
- Weick, K. & Westley, F. (1996). Organizational learning: affirming an oxymoron. Handbook of organization studies. S. R. Clegg, Hardy, C., & Nord, W.R. London, Sage.
- Werkman, R.A. (2006). Werelden van verschil: hoe actoren in organisaties vraagstukken in veranderprocessen hanteren en creëren (Worlds of difference: how actors in organizations handle and create problems in change processes). Dissertation, University of Amsterdam. Rotterdam, Optima.

Bijlagen

<i>Bijlage I:</i>	Methodische verantwoording van het onderzoeksdesign	71
<i>Bijlage II:</i>	Waarden, overtuigingen, assumpties, oplossingsrichtingen en handelen in de configuraties	73
<i>Bijlage III:</i>	De vragenlijst	85
<i>Bijlage IV:</i>	Resultaten van het vragenlijstonderzoek	91
	<i>Beschrijvende resultaten</i>	91
	<i>Principale componentenanalyse</i>	101
	<i>Netwerkanalyse</i>	103
<i>Bijlage V:</i>	Voorbeeld van een gesprek illustratief voor het patroon ‘Herhaling van argumenten in gesprekken’	105
<i>Bijlage VI:</i>	Opmerkingen van respondenten in de vragenlijst	109

Bijlage I: Methodische verantwoording van het onderzoeksdesign

Meervoudige theoretische inzichten, onderzoeksmethoden en analysetechnieken zijn in dit onderzoek gebruikt om te komen tot robuuste onderzoeksbevindingen en inzichten. Dit werken met verschillende (combinaties van) onderzoeksmethoden en databronnen wordt ook wel triangulatie genoemd (Denzin, 1970; Lincoln & Cuba, 1985; Silverman, 1993). Wij hebben op de volgende manieren gewerkt met variatie in onderzoeksmethoden:

1. Configuratietheorie was bruikbaar om groepen actoren te achterhalen met gelijksoortige opvattingen en sociale processen. Om configuraties van actoren met gedeelde betekenissen zichtbaar te maken hebben wij gebruik gemaakt van zowel kwalitatieve (documentenanalyse) als kwantitatieve (vragenlijsten) methoden.
2. Binnen kwantitatieve methoden is gebruik gemaakt van verschillende analysemethoden (componentenanalyse met projectie van actorgroepen op componenten en netwerkanalyses) die vergelijkbare resultaten opgeleverd hebben.
3. Om opvattingen van actoren in configuraties te achterhalen is gebruik gemaakt van zowel documentenanalyse als (observaties tijdens) gesprekken en workshops. Vragenlijsten dienden om bevindingen te toetsen en de koppeling tussen configuraties en opvattingen te expliciteren.
4. Vanuit de wetenschap dat interviews vaak vooral praattheorieën van actoren zichtbaar maken maar niet hun daadwerkelijke handelen,²⁴ hebben wij gebruik gemaakt van ronde-tafelsessies, workshops en gespreksverslagen van verschillende bijeenkomsten om relaties tussen configuraties, fixaties en dynamiek te achterhalen. Omdat deze laten zien hoe actoren met elkaar praten en op elkaar reageren, wordt het werkelijke handelen van (actoren in) configuraties zichtbaar.
5. Vanuit interpretatieve benaderingen, conversatie-analytische benaderingen, communicatiewetenschap / linguïstiek en systeemdynamica zijn de Grounded Theory, narratievenanalyse, deconstructietechnieken en causal loop diagramming gebruikt om patronen in het handelen zichtbaar maken. Deze helpen fixaties en achterliggende redentaties te expliciteren en bieden concrete aangrijpingspunten voor interventie.
6. Inzichten vanuit de netwerktheorie en netwerkanalyse zijn gebruikt om zicht te krijgen op de netwerken waarin actoren interacteren, wie de boventoon voert in debat en de meeste invloed heeft en wie wordt buitengesloten.
7. Uitkomsten van vragenlijstonderzoek en documentenanalyse zijn gepresenteerd en besproken met zowel opdrachtgevers als met respondenten van de vragenlijst. Besprekingen leidden aldus deelnemers tot herkenning en werden door sommigen ervaren als 'eye-openers'.
8. De configuratietheorie en veranderekundige praktijkkennis hebben bovendien inzichten gegeven in mogelijkheden voor verbinding, interventie en mogelijke (nieuwe) rollen voor de Raad voor het Landelijk Gebied hierin.

²⁴ Vgl. Argyris, C. (2004). Double loop learning and organizational change. Facilitating transformational change. *Dynamics of organizational change and learning*. J. J. Boonstra. Chichester, Wiley; Argyris, C., & Schön, D. (1996). *Organizational learning II. Theory, method and practice*. Reading, MA., Addison-Wesley Longman.

Bijlage II: Waarden, overtuigingen, assumpties, oplossingsrichtingen en handelen in de configuraties

Configuratie 'Continuïteit en bestaanszekerheid'

Waarden	Overtuigingen	Beelden, assumpties	Wensen / oplossingen	Handelen
<ul style="list-style-type: none"> - Recht (vaardigheid) - Eerlijkheid - Trots op eigen werk ('zonder ons geen voedsel') - 'Boer met hart en ziel' in relatie tot planten, dieren, landschap - Calvinistische waarden 	<ul style="list-style-type: none"> - recht op een eerlijke beloning voor ons werk - recht op goede prijzen - recht op waardering, respect voor ons werk - recht op helderheid, duidelijkheid, betrouwbare wetgeving - recht op compensatie lage prijzen / steun en bescherming ▶ angst verlies levenswijze, middelen 'Landbouw moet economische activiteit kunnen blijven, géén uitrookscenario's' 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ wij doen goed werk, wij produceren veilig kwaliteitsvoedsel en energie, zonder ons geen voedsel ▶ wij zijn speciale sector ▶ wij beschermen ook platteland, milieu en dierwelzijn ▶ burger wil Hollandse vergezichten ▶ landelijk gebied kan niet zonder financiering (verpaupering) ▶ boeren zijn arm ▶ er wordt alleen gekeken naar kosten en niet naar de rol van agrarische activiteiten in relatie tot kosten ▶ Alterra haalt onze steun weg ▶ je kunt steun niet wegroven zonder compensatie ▶ Europese landen weinig verlangen naar verandering. ▶ beleid zal wel vastliggen tot 2013. ▶ geen onrust creëren tot 2013 ▶ betrouwbare overheid houdt daar rekening mee (overheid onbetrouwbaar als voor 2013 wel veranderingen) 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Geen vrijhandel ▶ Behoud GLB: - behoud importheffingen - behoud melkquota - eerlijke prijzen - boeren financieren voor landschaps- onderhoud - op maat gesneden premie die bijdraagt aan maatschappelijke doelen en passend bij verschillende ontwikkelingen sector (markt en schaalvergroting versus grondgebonden landbouw). - RO-beleid dat structuur ontwikkelt ▶ tegenprestatie andere handelsblokken 	<ul style="list-style-type: none"> - verontwaardiging - verdediging huidige EU-landbouw-begroting - geld in landbouw-hand pogen te houden: publiek protest, lobbyen, deelname aan debat - Europees beleid moet inspelen op gedrag burger - enkelen: voor voedsel van goede kwaliteit moet weer normaal betaald worden, niet via een subsidiemodel

		<ul style="list-style-type: none">▶ co-financiering ontwricht GLB en trekt concurrentieverhoudingen tussen landen scheef▶ wij moeten tijdig duidelijk standpunt innemen t.a.v. toeslagen als we nog invloed willen uitoefenen.		
--	--	---	--	--

Configuratie 'Ondernemen'

Waarden	Overtuigingen	Beelden, assumpties	Wensen / oplossingen	Handelen
<ul style="list-style-type: none"> - Kracht - Streven naar groei - Ondernemerschap - Innovatie 	<ul style="list-style-type: none"> - 'wij zijn sterk, wij overleven' - Toekomst positief - mits ruimte voor ondernemen en schaalvergroting 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ klappen melkvee en akkerbouw ▶ maar gevolgen elders in EU veel ingrijpender ▶ bedreiging in NL beperkt ▶ productie niet-gespecialiseerde EU-boeren minder intensief/verdwijnt ▶ NL agrariërs ontvangen minder subsidie dan andere EU-boeren. Scheelt bij omschakeling. Meest lucratieve bedrijven geen / nauwelijks steun ▶ optimisme: suiker, biobrandstoffen, efficiënte bedrijfsvoering NL melkveehouderij, NL klimaat, sterke zuivelindustrie, koopkrachtige consument, weinig internationale concurrenten zuivel ▶ Daling boeren-bedrijven geen nadeel. Jonge boeren voegen vrijgekomen landerijen toe (schaalvergroting) ▶ sector kan omschakelingen aan. ▶ toekomstperspectief goed, mits wij ruimte krijgen ▶ toekomst melkveehouderij is schaalvergroting ▶ 'NL akkerbouw overleeft altijd' 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Ruimte voor ondernemen ▶ schaalvergroting, concentratie, internationalisering ▶ goede prijs voor producten 	<ul style="list-style-type: none"> - Coalities sluiten - Nieuwe grootschalige bedrijfsconcepten ontwikkelen - Exploreren mogelijkheden voor innovatie en groei

Configuratie 'Natuur en solidariteit'

Waarden	Overtuigingen	Beelden, assumpties	Wensen / oplossingen	Handelen
<ul style="list-style-type: none"> - Respect voor alle leven - Behoud diversiteit daarvan - Behoud natuur en cultuurlandschap - Bevorderen welvaart elders in de wereld (ontwikkelingsorganisaties) - Eerlijkheid in verdeling van welvaart / middelen (ontwikkelingsorganisaties) 	<ul style="list-style-type: none"> - CAP reform hard nodig - Beleid nodig dat dumpen eindigt en rurale ontwikkeling en duurzaam boeren in Europa mogelijk maakt - Subsidie obv historische rechten staat loodrecht op instandhouden landschap - Open en transparante dialoog nodig over uitgaven agricultuur gebaseerd op openheid naar publiek over betalingen door alle lidstaten - CAP betekent oneerlijkheid - handel een van de meest machtige krachten die onze levens linken en een bron van welvaart. Maar niet allen delen daarin - Eerlijke handel helpt miljoenen van de armste boeren en landwerkers. 	<p><i>Landschap en natuur</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ► Landbouwsubsidie draagt niet bij aan natuur en landschap maar juist bijgedragen aan teloorgang door opdrijven voedselproductie ► Op Europese en wereldmarkt gerichte landbouw, moderne machines, bedreigt Europees cultureel erfgoed. ► Door wegeaanleg, verstedelijking, infrastructurele bouw, ruilverkavelingen, verbreding en intensivering landbouw verandering cultuurlandschap, versnippering, afname herkenbaarheid landschappen, stokken realisatie concept EHS ► Oorzaken: onvoldoende heldere planologische bescherming, geen opname EHS in gemeentelijke beschermingsplannen, grondaankopen gebaseerd op vrijwilligheid, minder animo voor particuliere natuur-aanleg dan verwacht 	<p>Landschap</p> <ul style="list-style-type: none"> ► Ontwikkelen Europese landschapsvisie ► Nieuwe landschapsregeling waardoor de premies gekoppeld worden aan maatschappelijke doelen. ► Meer geld naar plattelandsontwikkeling dan nu voorgesteld ► Concrete maatregelen om EHS te stimuleren. ► Aanwijzing 20 nationale landschappen te groot, zorgt voor vrijblijvendheid. Specificeren waar nadere bescherming en ontwikkeling nodig is. ► Ook aandacht voor 'mengzones' waar de landbouw aan het verdwijnen is. Hier geldt verdiend aan toerisme & recreatie, maar goede beloningsmechanismen, beheerstaken ontbreken. Nieuwe beleidsmaatregelen en andere vormen van landbouw nodig (bv biologisch). ► Aparte 3^e pijler voor natuur- en landschapsbeleid met duidelijke koppeling naar grond. 2^e pijler voor sociaal-economische doelen, balans tussen EU en lidstaten 	<ul style="list-style-type: none"> - Druk op spoedige hervormingen GLB - Vergroten aandacht voor en verkrijgen middelen tbv landschap, natuur, milieu, boeren belonen voor 'groene' functie mits goed georganiseerd en getoetst en heffingen - Middels deelname aan debat, verschillende media, lobbyen etc

		<ul style="list-style-type: none"> ▶ Grondeigenaren weer tot bescherming, herstel en ontwikkeling landschapselementen bereid als rijk, provincies en gemeenten landschapsontwikkelingsplannen maken en voorzien in een kostenvergoeding (ass.daar zijn ze nu niet toe bereid) ▶ Beloning voor voedselproductie verschuift naar landmanagement in Europa ▶ Extensieve begrazing van belang voor biodiversiteit en landbouw. Milieusteun is hier van belang. Kan cross-compliance zorgen dat de boer blijft? ▶ Europa kan niet zonder landbouwbeleid, inclusief subsidies gericht op duurzame en rendabele landbouw, veilig voedsel en behoud cultuurlandschap. ▶ Publiek geld voor landelijk gebied hard nodig ▶ Landschap en omgeving is de troef voor landbouwsector want speelt in heel Europa ▶ Boeren blijven met voorgesteld beleid niet boeren in marginale gebieden. ▶ Veel boeren verdwijnen als inkomenssteun wegvalt ▶ Boeren nodig voor onderhoud landschap 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Inzet gronden voor collectief belang vergoeden. ▶ Rijk, provincies en gemeenten faciliteren en stimuleren landschapsontwikkelingsplannen te maken in kader Eur. landschapsconventie met programma van eisen voor herstel en voorzien in een kostenvergoeding ▶ Meer financiële ruimte <p><i>Duurzaamheid en kwaliteit</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ▶ Heffingen op inputs zoals mest en bestrijdingsmiddelen. Terugsluizen naar boeren ter bevordering duurzame landbouw ▶ Kwaliteitsnormen van product en productieomstandigheden <p><i>GLB</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ▶ GLB hervormen en vergroenen, koppelen aan structuur- en cohesiefondsen, herkoppelen aan duurzaamheid. Betalingen op goede wijze koppelen aan maatschappelijke doelen. Voldoende betalingen, achterhalen om welke doelen het gaat. ▶ GLP invoeren voor alle landbouwsubsidies met helder systeem van natuur en milieuindicatoren op bedrijfsniveau. ▶ Onderscheid maken tussen investeringen en beheersgelden. Wel geïntegreerd plannen. 	
--	--	---	---	--

		<p>▶ Het is de vraag of behoud en beheer van HNV-gebieden mogelijk is met landbouw</p> <p>▶ Boeren moeten beloofd worden voor landschapsonderhoud maar dan mogen we wel wat van hen verwachten</p> <p>▶ Alle boeren betalen levert nog geen mooi landschap</p> <p>▶ Subsidie alleen zinvol voor buitenlui die echt voor het landschap zorgen</p> <p>▶ Flatrate geen vereiste</p> <p><i>Markt en ontwikkeling</i></p> <p>▶ Rijke landen houden schadelijke agriculturele systemen intact terwijl ze arme landen hinderen in het zelf beslissen over eigen beleid om voedselzekerheid te garanderen en industrie op te bouwen.</p> <p>▶ Bij beperken van de markttoegang worden niet de grote maar juist de kleine boeren in derde landen getroffen</p> <p>▶ Ontwikkelingslanden nog steeds last van handelsversturende subsidies en kunstmatig goedkope transporten</p> <p>▶ Regionale en bilaterale free-trade afspraken die verder gaan dan wat is gevraagd door de WTO, betekenen een nieuwe bedreiging in arme landen.</p>	<p><i>Controle-mechanismen</i></p> <p>▶ Boeren niet overbelasten met controles en uitbreiding controle-apparaten</p> <p>▶ Goed en doelmatig handhaven door controle op naleven cross-compliance eisen te beperken tot indicatoren die boer eenvoudig kan 'meten' en de overheid eenvoudig kan verifiëren.</p> <p><i>Liberalisering</i></p> <p>▶ Ontwikkelen visie op verdere liberalisering. Gewenst: mondiale normbescherming. Wereldhandel</p> <p>▶ Recht erkennen van ontwikkelingslanden tot bescherming markten tegen kunstmatig goedkope transporten. Ontwikkelingslanden steunen in onderhandelingen VS</p> <p>▶ Beleid nodig dat dumpen eindigt en rurale ontwikkeling en duurzaam boeren in Europa mogelijk maakt</p> <p><i>Overig</i></p> <p>▶ Beleid ontwikkelen t.a.v. spanning vraag naar veevoer en naar biobrandstoffen</p>	
--	--	---	--	--

		<p>▶ De WTO heeft milieu niet als prioriteit</p> <p>GLB</p> <p>▶ Wanneer de CAP niet gereorganiseerd, dan kleine boeren in europa en de ontwikkelingswereld 9 jaar in misère</p> <p>▶ Zonder wijzigingen aan het huidige systeem kan een review voor 2014 geen fundamentele veranderingen teweeg brengen in de manier waarop de CAP wordt gefinancierd</p> <p>▶ Als dit moment niet gegrepen, dan worden niet alleen meerderheid eigen boeren maar ook boeren in arme landen doorgaand getroffen</p> <p>▶ Als alle subsidies niet gekoppeld aan GLB, dan worden natuur- en milieudoelstellingen die op EU-niveau zijn vastgesteld, niet gehaald.</p> <p>▶ Voedselveiligheid geen legitieme reden toelagen want aan de grens te regelen</p> <p>▶ Voedselzekerheid voorlopig politiek niet verkoopbaar is als legitieme reden voor inkomensbeleid</p>		
--	--	---	--	--

Configuratie 'Laveren en verbinden'

Waarden	Overtuigingen	Beelden, assumpties	Wensen / oplossingen	Handelen
<ul style="list-style-type: none"> - Sturen, in goede banen leiden - Laveren tussen wensen en belangen verschillende belanghebbenden - Solidariteit - Collectivisme (ipv nationalisme) - Collectief belangen (ipv nationaal voordeel) - Vrijheid en gerechtigheid - Eigen verantwoordelijkheid nemen - Integraliteit 	<ul style="list-style-type: none"> - klimaatverandering en energievoorziening belangrijke thema's. - Uitstoot co-2 > overstromingen en droogte > afname water in Zuid-Europa > verslechtering leefomstandigheden, slinkende oogsten (Afrika) honger en uitsterven soorten. Opschuiven klimaatzones > teelt verplaatst naar noordelijker landen. Europa ondervindt minder negatieve effecten hiervan - Belang exploitatie landbouwareaal Europa - Toekomst brengt verdelingsvraagstukken, nieuwe verantwoordelijkheden, nieuwe kansen. - Verdere groei wereldbevolking, stabiliteit en veroudering Europa, groei Azië > vraag naar kwaliteitsvoedingsmiddelen stijgt. Noodzaak van terugbrengen honger > uitputting bodem, afname biodiversiteit, aantasting ecosystemen, verdubbeling waterverbruik > uitputting bodem > verdelingsvraag en vragen rond waterkwaliteit. 	<ul style="list-style-type: none"> ► Wij kunnen niet sturen in Europese garantiegelden ► Combi flatrate en regionaal complex in uitvoering ► Flatrate beter te verdedigen t.o.v. belastingbetaler dan historisch ► Extensieve landbouw wordt beloond ► Flatrate doet meer recht aan ontwikkeling van bedrijf ► Versterkte tendens tot schaalvergroting ► Landbouw is een bijzondere economische sector (beheer grootste deel landoppervlak, markt niet te vergelijken met reguliere markten, ongewenste externe effecten op milieu en natuur, relatie landbouw als economische sector en aanbod collectieve goederen en diensten) ► Waardering platteland als gemeenschappelijke gebruiksruimte onder druk want komt niet tot uiting in financiële vergoeding. ► Veehouderij van open en transparant kleinschalig naar gesloten en bulkproductie > bezorgdheid over dierwelzijn en voedselveiligheid. Verdergaande Europese regelgeving en aandacht vanuit de sector nodig. 	<ul style="list-style-type: none"> ► Moeten kijken naar toekomstontwikkelingen niet naar onmiddellijk politiek debat ► Individueel nationalistisch perspectief loslaten ► Integraal internationaal (beleids)perspectief hanteren op interrelatie armoede en honger, bevolkingsgroei, toename vraag kwaliteitsvoedsel, verdubbeling waterverbruik, klimaatverandering, overstromingen en droogte, uitputting bodem, afname biodiversiteit, verschuivingen teelten, groei in Azië en stabilisering Europa ► Regionale identiteit, aantrekkelijk vitaal platteland ► Kwaliteit van leven voor mens en dier. ► Bescherming mondiale biodiversiteit en natuur en landschap in eigen landelijk gebied. ► Grondbeheerders betalen voor publieke groene of blauwe diensten ► Locale en regionale cofinanciering (met kwaliteitscontrole) <i>Innovatie en ondernemerschap</i> ► Duurzaam agrarisch ondernemerschap, efficiënter omgaan met grondstoffen, bodem, water, lucht ► Productkwaliteit en productiewijze als onderscheidend kenmerk 	<ul style="list-style-type: none"> - Zoeken naar mogelijkheden voor collectief integraal handelen om nieuwe vraagstukken op te lossen door (zelf)organiseren en stimuleren . - Tegelijk blijven zoeken naar sturingsmogelijkheden

	<p>- Economieën Azië en Zuid Amerika gaan op markten arbeidsintensieve agrarische en industriële producten en landbouwgrondstoffen hoofdrol spelen. Gaat Nederland gevolgen van ondervinden.</p> <p>- Vraag is of globalisering en liberalisering voldoende worden begeleid door nieuwe institutionele arrangementen op internationaal niveau.</p> <p>- Als markt faalt moet overheid ingrijpen, ook internationaal. Is correctie marktfaalen, niet handelsverstoring.</p>	<p>► Als verdere GLB-hervormingen dan zullen niet alle arme landen profiteren doordat de armste 49 landen nu al ratief- en quotavrij naar EU exporteren. Afnahme invoertarieven betekent meer concurrentie van andere landen</p> <p>► Vrijere handel en afschaffen export-subsidies > stijging wereldmarktprijzen > Nadeel voor voedselimporterende ontwikkelingslanden</p> <p>► Invloed overheden op wereldmarktprijzen beperkt en totale aanbod voedsel lijkt voorlopig voldoende voor kapitaalcrachtige vraag Europese markt</p> <p>► Overheidsrol moet liggen bij calamiteitenbeheer</p> <p>► Voedselkwaliteit blijft belangrijk, voedselveiligheid een onbetwiste overheidszorg.</p> <p>► Zekerstellen biodiversiteit is verantwoordelijkheid landbouw.</p> <p>► Op grote schaal zullen combinaties van plantaardige en dierlijke productie in vorm van nieuwe gemengde bedrijven ontstaan</p> <p>► Ontwikkeling zal zich concentreren in regio's en bedrijven waar omstandigheden gunstig zijn.</p>	<p>► Innovatie en technologieontwikkeling, rekening houdend met ethiek, biodiversiteit en ecosystemen</p> <p>► Marktgedreven</p> <p>► Ondernemers primair verantwoordelijk vormgeving toekomst <i>Voedselvoorziening</i></p> <p>► Europa verantwoordelijk voor wereldvoedselvoorziening</p> <p>► Landelijk gebied als productieruimte kwalitatief hoogwaardig voedsel en grondstoffen</p> <p>► Bijdrage aan voeden hongerigen <i>Overheidsverantwoordelijkheid en beleid:</i></p> <p>► Beleidsinstrumenten en budgetten richten op voedselvoorziening, biodiversiteit, natuur- en landschapskwaliteit</p> <p>► Wellicht enige grensbescherming belangrijkste producten behouden.</p> <p>► Europese en nationale overheid als randvoorwaardelijk, steunend, faciliterend en verbindend bij ontwikkeling nieuwe bedrijfsconcepten</p> <p>► Gedeeld beeld creëren, wenselijke ontwikkelingen bevorderen en onwenselijke tegengaan.</p> <p>► Ondernemers tijd en ruimte geven voor aanpassing.</p> <p>► Noodzakelijke aanpassingsprocessen veehouderij organiseren/stimuleren</p> <p>► Nalevingscontrole met inherente kosten.</p>	
--	--	---	--	--

		<p>► Schaalvergroting > aantasting kleinschalige landschappen > toename milieubelasting (ook vanuit autonoom verstedelijkingsproces) > zorg over kwaliteit en diversiteit landschappen.</p> <p>► Scenario's denkbaar waarbij voedselzekerheid een grotere rol gaat spelen dan velen voor mogelijk houden</p> <p>► Europese economie verandert naar diensten, kennis en belevingseconomie. Vraagt geestelijke inspanning en toename stedelijke problematiek</p> <p>► Creativiteit, inventiviteit en ondernemerschap bepalend voor toekomst, te grote overheidsbemoeienis werkt remmend.</p>	<p>► In Europa gedeeld beeld creëren, wenselijke ontwikkelingen bevorderen en onwenselijke tegengaan.</p> <p>► Beleid op laagste niveau laten bepalen en uitvoeren</p> <p>► Meer marktgerichtheid en meer sturing op maatschappelijke doelen</p> <p>► Fundamentele bezinning op rol overheid, beleidsinstrumentarium en verhouding lidstaten en unie. Regio, bewoners en ondernemers landelijk gebied leidend. Overheid schept ruimte en ondersteunt.</p> <p>► Overheid moet wel normen blijven stellen (voedselveiligheid, dierwelzijn, milieu, esthetische legitimatie beleid, bv. etikettering en controlesystemen op naleving).</p> <p>► In stand houden collectieve goederen bij boeren die actief zijn in gebieden waar dat zonder steun niet mogelijk is maar waarvan de maatschappij vindt dat er geboerd moet worden of om andere waarden te beschermen</p> <p>► supranationale collectieve bemoeienis en geïnstitutionaliseerde structuur ter bescherming van natuur en landschapswaarden</p> <p><i>Betalingen</i></p> <p>► Afschaffen ondersteuning inkomens primaire producenten. Compensatie afbouw prijs- en exportsteun minder legitiem</p>	
--	--	---	--	--

			<ul style="list-style-type: none"> ▶ Gerichte betalingen gekoppeld aan maatschappelijke waarden t.a.v. natuur, landschap of waterbeheer ▶ Onderscheid naar bedrijven die zonder steun op wereldmarkt redden en bedrijven in gebieden waar landbouw zonder steun uit landschap zou verdwijnen <p><i>Recreatie</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ▶ Landelijk gebied moet consumptie-ruimte bieden voor gehaaste, druk bezette burgers. <p><i>GLB</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ▶ Gevolgen flatrate onderzoeken (verslechtering melkveehouderij, internationale positie). Geleidelijk in zijn, afhankelijk van EU-discussie ▶ Maatwerk ▶ Bij marktfalen omvang steun relateren aan mate waarin boerenbedrijf of regio economisch zelfstandig kan opereren. ▶ Wanneer steun alleen nog hieraan gerelateerd, dan wellicht niet meer op communautair niveau uitvoeren. Naar cofinanciering. 	
--	--	--	--	--

Samenvattend resterende handelsversturende elementen markt- en prijsbeleid afbouwen, generieke systeem inkomenssteun aanpassen zodat beter op maatschappelijke doelstellingen kan worden gestuurd, agrarische productie moet voldoen aan wettelijke voorschriften tav. o.a. milieu, voedselveiligheid en dierwelzijn. Daarvoor geen structurele vergoedingen maar wel investeringssteun, overgangssteun bij intro nieuwe systemen overwegen. Inkomenssteun is niet langer legitiem Agrarische sector waar mogelijk behandelen als gewone economische sector met inachtnaam specifieke kenmerken. Zekerstellen / ontwikkelen bovenwettelijke collectieve diensten als landschap, natuur, waterbeheer middels betaling boeren. Kan niet via de markt.

Configuratie 'Normatief en ideologisch'

Waarden	Overtuigingen	Beelden, assumpties	Wensen / oplossingen	Handelen
Eer Eerlijkheid	Bereikbaar middels: - eerlijke markt - eerlijke handel - participatie derde wereldlanden	GLB oneerlijk: ▶ hindert export ontwikkelingslanden ▶ verstoort wereldmarkt en lokale productie ▶ bevordert armoede nieuwe lidstaten door te hoge prijzen	Liberaliseren/vrije markt - opheffen GLB - daling EUR/NL productie - landbouwproducten invoeren van elders	Overtuigen middels publiceren, hevig debat
Streven naar collectief welzijn, vooruitgang, ontwikkeling	Bereikbaar middels: - competitie - doing well by doing nothing - 'the invisible hand' - natuurlijk evenwicht	▶ GLB remt industriële ontwikkeling ▶ EUR niet geschikt voor landbouw want productie te laag ▶ andere landen geschikter voor landbouw ▶ landbouw steunbehoevend gemaakt ▶ landbouw kostenpost voor burger ▶ Europese landbouwproductie niet zo veilig ▶ dierwelzijn laag	Liberaliseren/Vrije markt - landbouw elders ruim baan geven - landbouwproducten invoeren van elders - mondiale ontwikkelingen ruim baan geven - accepteren dat internationale arbeidsverdeling loopt zoals hij loopt - anti-protectionisme: 'sector niet krampachtig steunen'.	

Configuratie 'Beleidruimte leefomgeving'

Waarden	Overtuigingen	Beelden, assumpties	Wensen / oplossingen	Handelen
Autonomie Zelfsturing Ruimte voor eigen plannen	- GLB moet veranderen naar meer ruimte lokale invulling - Liberalisering - Terugbrengen bemoeienis centrale overheid	▶ Weinig invloedsuitoefening op Europese onderhandelingen landbouwbeleid mogelijk ▶ Locale overheden verantwoordelijk voor invullen, uitvoeren beleid maar weinig betrokken in debat landschap en landbouw ▶ Invulling ligt bij ons, op decentraal niveau ▶ 'Europees ordeningsbeleid ligt immers bij provincies'.	- Meer invloed op (Europees) beleid - Meer ruimte voor Ruimelike Ordeningszaken - Alle relevante beleidsafdelingen van een provincie bij Europese richtlijnen betrekken zodat ze er zelf effectieve invulling aan kunnen geven. - Meer financiële en handelingsruimte	Wens uitdragen van meer ruimte, liberalisatie en vermindering overheidsbemoeienis - jongleren tussen wensen en belangen lokale stakeholders enerzijds en overheidsbeleid anderzijds

Bijlage III: de vragenlijst

De betekenis van het Europese landbouwbeleid voor Nederland

Geachte heer, mevrouw,

Wat willen wij met de Nederlandse landbouw, wat willen wij met het Nederlandse landschap en wat betekent dat voor het Europees landbouwbeleid? Deze vragen zijn meer dan ooit onderwerp van gesprek.

De Raad voor het Landelijk Gebied (RLG), adviesorgaan voor het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, stelt momenteel een advies op over mogelijke perspectieven voor het Europese landbouwbeleid. In zijn advies richt de raad zich op de publieke rol van de landbouw, het belang daarvan en het maatschappelijk draagvlak daarvoor. Op basis van zijn bevindingen spreekt de raad zich uit over de wenselijkheid en de vorm van betalingen aan de landbouw. **De raad vindt het belangrijk om in zijn advies niet alleen deskundigen, maar verschillende groepen in de maatschappij aan het woord te laten.** Met dit advies wil de raad een bijdrage leveren aan het maatschappelijk debat over het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB).

Om een goed beeld te krijgen van de verschillende meningen heeft de raad in samenwerking met de Universiteit Wageningen een vragenlijst opgesteld die onder een breed publiek wordt uitgezet.

Wij zijn erg benieuwd naar uw mening over landbouwbeleid, landbouw en landschap in Nederland. Daarom willen we een beroep op u doen om onze vragenlijst in te vullen.

De vragen zijn gebaseerd op een veelheid aan documenten die over landbouw en landschap geschreven zijn. In die documenten zijn sterk uiteenlopende opvattingen te vinden; soms triviaal, vaak tegenstrijdig. In de vragenlijst leggen wij verschillende van deze opvattingen aan u voor. De vragenlijst telt 61 vragen, en neemt hooguit ongeveer 20 minuten van uw tijd in beslag. Wij stellen het erg op prijs als u de vragenlijst voor 24 mei invult en verzendt. De uitkomsten worden anoniem verwerkt.

Het vragenlijstonderzoek wordt opgevolgd door een workshop op 3 juli 2007 's middags in de Eemlandhoeve in Bunschoten. Tijdens de workshop willen wij de resultaten bespreken en u de ruimte bieden om te discussiëren over die onderwerpen die u van belang acht. **We nodigen u van harte uit voor onze workshop.** Aan het einde van de vragenlijst kunt u aangeven of u het op prijs stelt om een uitnodiging en brochure voor de workshop te ontvangen.

-KLIK HIER om naar de vragenlijst te gaan-

Mocht u vragen hebben over de vragenlijst en/of de workshop, dan kunt u zich middels een reply op dit mailbericht wenden tot Renate Werkman van de Universiteit Wageningen en Gert van der Bijl van de Raad Landelijk Gebied.

Alvast hartelijk dank, wij zien uit naar uw deelname!

Met vriendelijke groet,

Prof. mr. P.C.E. van Wijmen
Voorzitter Raad Landelijk Gebied

Prof. Dr. Katrien Termeer
Bestuurskunde, Universiteit Wageningen

De vragen hebben de vorm van stellingen. U kunt aangeven in hoeverre u het met de stellingen oneens of eens bent door op het bolletje van uw keuze te klikken. NB. **Het gaat bij het beantwoorden niet om feitenkennis, maar om uw mening over of gevoel bij de thema's. Geeft u alstublieft aan hoe u denkt dat het zit.**

1. Beheer van een hectare landbouwgrond kost burgers minder belastinggeld dan van een hectare natuur en levert ook nog voedsel of energie op
2. De landbouw is een geldverslindende sector die de maatschappij teveel geld kost
3. De landbouw is niet langer de belangrijkste economische pijler van het landelijk gebied
4. Omdat andere landen geschikter zijn voor landbouw, is het inefficiënt om de Nederlandse landbouw te blijven ondersteunen.
5. De consument moet meer gaan betalen voor goed voedsel
6. Voedsel uit landen buiten de EU voldoet vaak niet aan onze kwaliteitseisen
7. Angst voor voedseltekorten is *geen* reden om de Nederlandse landbouw te behouden, want er is altijd voldoende voedsel te importeren
8. EU-landbouwproducten zijn helemaal niet zo veilig
9. Liberalisering (het openstellen van de Europese markt voor andere landen) heeft voor Nederlandse boeren allerlei negatieve gevolgen. Of, sterker: vormt een bedreiging voor het voortbestaan van Nederlandse boeren.
10. Liberalisering is positief omdat het innovatie in de landbouw stimuleert.
11. Liberalisering geeft Nederlandse boeren de mogelijkheid een succesvolle concurrentiepositie op de wereldmarkt te veroveren
12. Als landbouwproducten buiten Europa goedkoper geproduceerd worden, dan zouden deze producten zonder belemmering hier op de markt moeten kunnen komen
13. Het openstellen van de *Europese* markt helpt om de armoedeproblemen in ontwikkelingslanden op te lossen
14. Zolang Europese boeren subsidie ontvangen, zal dat ten koste gaan van boeren in ontwikkelingslanden
15. Als regels op het gebied van milieu of dierenwelzijn buiten Europa minder streng zijn, dan mogen die producten hier niet op de markt komen.
16. Het is beter om natuurorganisaties het landschapsonderhoud over te laten nemen van boeren
17. Boeren zijn nodig voor onderhoud en ontwikkeling van ons landschap
18. De overheid moet boeren betalen om aan landschaps- en natuurbeheer te doen
19. Boeren hebben het over het algemeen niet breed
20. Boeren zijn afhankelijk van allerlei niet-beïnvloedbare ontwikkelingen (wereldmarkt, klimaat) en moeten daarom financieel een handje worden geholpen
21. Inkomenssteun aan boeren moet worden afgeschaft.
22. Inkomenssteun aan boeren kan beter vanuit Brussel worden geregeld, omdat de opvattingen van de Nederlandse overheid te onvoorspelbaar zijn.
23. Boeren kunnen alleen overleven als zij ook inkomsten halen uit *nevenactiviteiten* (bv. recreatie, zorg, onderwijs en landschapsonderhoud)
24. Nevenactiviteiten zijn niet voor iedere boer voldoende aanvulling op het inkomen
25. De landbouwsector is in staat de sprong te maken naar nieuwe, concurrerende bedrijfsconcepten
26. De landbouw zorgt dat het landelijk gebied open blijft en heeft daarom recht op overheidsgeld.
27. De overheid moet boeren meer ruimte geven om te ondernemen
28. Boeren hebben behoefte aan stabiel beleid
29. Het landelijk gebied is van de samenleving
30. Bij de inrichting van het landelijk gebied moeten alle partijen betrokken worden
31. Als we landschapsinrichting overlaten aan lokale bestuurders, verrommelt het landschap

32. Het is niet mogelijk om één beleid voor de gehele landbouw te voeren: we moeten toe naar maatwerk.
33. Een duurzamere landbouw versterkt de concurrentiepositie van Nederlandse boeren
34. Biologische landbouw is beter voor het milieu
35. Biologische landbouw is beter voor dierenwelzijn
36. De overheid moet biologische landbouw stimuleren
37. Boeren moeten worden betaald voor de instandhouding van een mooi landschap
38. Ik denk dat de *burger* de Europese landbouw een geldverslindende sector vindt
39. Het Europees Gemeenschappelijk Landbouwbeleid is te ingewikkeld om aan burgers uit te leggen
40. Grootschalige, intensieve bedrijven kunnen prima duurzaam produceren
41. Grootschalige landbouw tast landschap, milieu en dierenwelzijn aan
42. De overheid is te eenzijdig gericht op kleinschaligheid en extensieve productie
43. Als wij in Europa extensiveren (minder gaan produceren), dan zullen ontwikkelingslanden zorg moeten gaan dragen voor de landbouwproductie en dat zal negatieve gevolgen hebben voor de natuur (bv. doordat oerwoud wordt gekapt).
44. Als de financiële steun wordt afgeschaft, dan is schaalvergroting de enige uitweg voor boeren
45. Weiden, koeien en boerderijen maken het Nederlandse landschap mooi
46. Overheidsbeleid moet stimuleren dat koeien in de wei blijven
47. Grootschalige boerenbedrijven maken het landschap lelijk
48. In het Nederlandse landschap zou meer bos moeten komen en minder landbouw
49. Landbouwbeleid moet een belangrijk kernthema van Europees beleid blijven
50. Zonder het Europese landbouwbeleid zouden veel landelijke gebieden in Europa verpauperen
51. De Nederlandse landbouw is schadelijk voor natuur en milieu
52. De landbouwsector helpt om de leefomgeving van verschillende diersoorten (bv. weidevogels) in stand te houden
53. Als subsidies worden afgeschaft, gaan veel boeren stoppen en dat brengt de landbouwsector in gevaar
54. Als subsidies worden afgeschaft, gaat het landelijk gebied verloren
55. Inkomenssteun aan boeren moet altijd worden gerelateerd aan de hoeveelheid die boeren produceren.
56. Inkomenssteun aan boeren moet altijd worden gerelateerd aan het aantal hectares dat boeren bebouwen
57. Inkomenssteun aan boeren moet altijd worden verbonden met de diensten die boeren vervullen op het gebied van grondonderhoud, milieu, volks- en diergezondheid, plantgezondheid en dierenwelzijn.
58. Inkomenssteun aan boeren moet zijn gericht op een aanvulling van het inkomen van boeren tot een bepaald minimum

59. Over de argumenten van welk van de onderstaande belangengroepen over landbouwbeleid en landschap bent u positief? Vink de 5 belangrijkste groepen aan.

EU	
Centrale overheid	
CDA	
PvdA	
SP	
VVD	
Groenlinks	
Christenunie	
Partij voor de Dieren	
Provinciale overheid	
Lokale overheid	
Boerenorganisaties	
Boeren	
Natuur- en milieuorganisaties	
Biologische organisaties	
Recreatieve instellingen	
Ontwikkelingsorganisaties	
Onderzoeksinstituten	
Burgers	
Consumenten	
Anders, nl.:	

60. Welke belangengroepen leveren volgens u een positieve bijdrage aan het debat rondom de toekomst van Landbouw en Landschap? Vink de belangrijkste 5 groepen aan.

EU	
Centrale overheid	
CDA	
PvdA	
SP	
VVD	
Groenlinks	
Christenunie	
Partij voor de Dieren	
Provinciale overheid	
Lokale overheid	
Boerenorganisaties	
Boeren	
Natuur- en milieuorganisaties	
Biologische organisaties	
Recreatieve instellingen	
Ontwikkelingsorganisaties	
Onderzoeksinstituten	
Burgers	
Consumenten	
Anders, nl.:	

61. Met welk van de belangengroepen praat u of uw belangengroep het meest over de toekomst van landbouw en landschap? Vink de belangrijkste 5 groepen aan.

EU	
Centrale overheid	
CDA	
PvdA	
SP	
VVD	
Groenlinks	
Christenunie	
Partij voor de Dieren	
Provinciale overheid	
Lokale overheid	
Boerenorganisaties	
Boeren	
Natuur- en milieuorganisaties	
Biologische organisaties	
Recreatieve instellingen	
Ontwikkelingsorganisaties	
Onderzoeksinstituten	
Burgers	
Consumenten	
Anders, nl.:	

Stelt u het op prijs om te worden uitgenodigd voor de workshop op 3 juli (u ontvangt een uitnodiging en brochure)?

Ja / nee

Heeft u naar aanleiding van dit onderzoek nog iets op te merken?

.....

Onze hartelijke dank voor het invullen! De resultaten worden verwerkt en besproken tijdens de workshop. Bovendien ontvangen alle deelnemers een link naar de resultaten van de vragenlijst en de workshop.

Bijlage IV: Resultaten van het vragenlijstonderzoek

Beschrijvende resultaten

NB Bij gehercodeerde stellingen moeten waarden precies tegengesteld worden gelezen (m.a.w. waarde onder 3 is mee eens, waarde boven 3 is mee oneens).

	N	gemid- delde	standaard- deviatie
beheer landbouwgrond kost minder belastinggeld dan natuur (gehercodeerd)	82	2,45	1,229
overheid, onderzoek en adviesconfiguratie			
natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	121	2,92	1,320
agrarische configuratie	77	1,65	,791
lagere overheden, landschap en recreatie	55	2,71	1,242
Totaal	335	2,48	1,273
landbouw is geldverslindend	81	1,96	1,066
overheid, onderzoek en adviesconfiguratie			
natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	120	2,54	1,107
agrarische configuratie	77	1,34	,598
lagere overheden, landschap en recreatie	55	2,29	1,066
Totaal	333	2,08	1,093
landbouw niet langer belangrijkste economische peiler (gehercodeerd)	79	2,71	1,134
overheid, onderzoek en adviesconfiguratie			
natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	121	2,63	1,163
agrarische configuratie	77	3,91	,846
lagere overheden, landschap en recreatie	53	2,81	1,287
Totaal	330	2,98	1,223
andere landen geschikter voor landbouw dus inefficiënt NL landbouw te ondersteunen	81	1,85	,853
overheid, onderzoek en adviesconfiguratie			
natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	120	2,40	1,008
agrarische configuratie	77	1,62	,904
lagere overheden, landschap en recreatie	55	2,45	1,102
Totaal	333	2,10	1,022
consument moet meer betalen voor duurzaam voedsel	81	4,12	1,100
overheid, onderzoek en adviesconfiguratie			
natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	120	4,04	1,032
agrarische configuratie	77	3,97	,903
lagere overheden, landschap en recreatie	55	4,09	,752

	Totaal	333	4,05	,977
voedsel buiten EU voldoet niet aan onze kwaliteitseisen (gehercodeerd)	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	81	2,96	1,054
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	122	2,93	1,022
	agrarische configuratie	77	2,29	1,110
	lagere overheden, landschap en recreatie	55	2,80	,890
	Totaal	335	2,77	1,061
angst voor voedseltekort geen reden voor steun	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	81	2,53	1,184
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	121	2,79	1,042
	agrarische configuratie	76	2,00	,894
	lagere overheden, landschap en recreatie	55	2,78	1,100
	Totaal	333	2,54	1,098
voedselveiligheid EU-landbouwproducten niet zo hoog	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	79	2,30	1,017
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	120	2,65	,941
	agrarische configuratie	77	2,01	,925
	lagere overheden, landschap en recreatie	55	2,65	,775
	Totaal	331	2,42	,964
liberalisering is bedreiging voor NL landbouw	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	80	3,33	1,111
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	121	3,23	1,124
	agrarische configuratie	77	3,16	1,113
	lagere overheden, landschap en recreatie	55	3,35	,947
	Totaal	333	3,26	1,088
liberaliseren prikkelt boeren tot vernieuwing	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	79	3,39	1,043
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	122	3,45	,946
	agrarische configuratie	77	3,21	,978
	lagere overheden, landschap en recreatie	55	3,64	,890
	Totaal	333	3,41	,973
liberaliseren is goed want meer mogelijkheden voor export wereldmarkt	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	79	3,10	1,081
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	122	3,10	,913
	agrarische configuratie	77	3,03	1,000
	lagere overheden, landschap en recreatie	55	3,29	,916
	Totaal	333	3,11	,975
goedkoper geproduceerde producten van buiten EU moeten zonder belemmeringen op NL markt kunnen komen	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	80	2,83	1,178

	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	121	3,09	1,025
	agrarische configuratie	77	2,39	1,066
	lagere overheden, landschap en recreatie	55	3,29	1,133
	Totaal	333	2,90	1,131
liberalisering helpt tegen armoedeproblemen in ontwikkelingslanden	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	77	3,34	1,154
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	116	3,38	1,116
	agrarische configuratie	74	2,64	1,054
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	3,57	1,109
	Totaal	321	3,23	1,155
subsidie aan boeren gaat ten koste van boeren in ontwikkelingslanden	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	76	3,00	1,166
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	116	3,21	1,123
	agrarische configuratie	73	2,30	1,050
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	3,43	1,057
	Totaal	319	2,99	1,171
geen import uit milieu- en dieronvriendelijke landen (gehercodeerd)	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	77	2,58	1,080
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	115	2,19	,887
	agrarische configuratie	73	2,00	,913
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	2,31	,820
	Totaal	319	2,26	,951
wereldwijde liberalisering moet gepaard met ontwikkeling wereldlandbouw	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	77	3,65	1,085
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	115	3,71	,876
	agrarische configuratie	74	3,57	,966
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	3,80	,919
	Totaal	320	3,68	,956
landbouwbeleid overlaten aan lidstaten vanwege grote verschillen in EU (gehercodeerd)	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	78	4,08	,752
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	115	3,57	,937
	agrarische configuratie	74	3,95	,890
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	4,02	,658
	Totaal	321	3,86	,865
EU landbouw niet renationaliseren want dan ongelijke concurrentieverhoudingen	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	77	3,86	,996
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	115	3,44	,870

	agrarische configuratie	74	4,04	,883
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	3,80	,762
	Totaal	320	3,74	,916
boeren nodig voor onderhoud/ontwikkeling landschap	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	79	4,23	1,074
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	114	4,04	,872
	agrarische configuratie	74	4,45	,761
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	4,15	1,035
	Totaal	321	4,20	,940
landschapsonderhoud beter af bij natuurorganisaties	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	79	2,49	1,048
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	115	2,71	1,090
	agrarische configuratie	74	1,76	,791
	lagere overheden, landschap en recreatie	52	2,50	1,146
	Totaal	320	2,40	1,087
overheid moet boeren betalen voor instandhouding landschap	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	79	4,11	,862
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	115	4,00	,675
	agrarische configuratie	74	4,03	,844
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	3,85	,833
	Totaal	322	4,01	,791
boeren hebben het oha niet breed	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	78	3,36	,939
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	114	3,25	,929
	agrarische configuratie	73	3,37	,965
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	3,31	,886
	Totaal	319	3,32	,930
boeren afhankelijk van niet-beïnvloedbare ontwikkelingen dus moeten worden geholpen	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	78	2,82	1,003
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	115	2,66	1,050
	agrarische configuratie	73	3,08	1,051
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	2,33	,801
	Totaal	320	2,74	1,025
afschaffing inkomensteun boeren	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	78	2,85	1,094
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	115	3,34	1,042
	agrarische configuratie	74	2,73	1,138
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	3,26	1,013
	Totaal	321	3,07	1,101

inkomensteun beter vanuit Brussel regelen vanwege wispelturige Nederlandse overheid	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	76	2,97	1,019
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	114	2,62	,835
	agrarische configuratie	73	3,22	1,017
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	2,81	1,011
	Totaal	317	2,88	,978
veel boeren overleven alleen door meer inkomen uit nevenactiviteiten	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	76	3,28	1,127
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	114	3,72	,847
	agrarische configuratie	73	3,08	1,211
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	3,52	,863
	Totaal	317	3,43	1,040
boeren prima in staat te innoveren	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	76	3,33	1,038
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	113	3,38	,929
	agrarische configuratie	73	3,41	1,012
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	3,43	1,021
	Totaal	316	3,38	,987
landbouw recht op overheidsgeld want zorgt voor open landelijk gebied	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	76	3,58	1,111
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	113	3,31	1,086
	agrarische configuratie	73	3,71	,920
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	3,26	1,067
	Totaal	316	3,46	1,064
overheid moet boeren meer ruimte geven om te ondernemen (gehercodeerd)	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	76	3,46	1,064
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	114	3,60	1,195
	agrarische configuratie	72	2,57	1,085
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	3,74	,894
	Totaal	316	3,35	1,171
landelijk gebied is van samenleving	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	75	3,85	,954
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	114	3,80	,979
	agrarische configuratie	73	3,18	1,059
	lagere overheden, landschap en recreatie	51	3,82	,888
	Totaal	313	3,67	1,011
landschapsbeleid overlaten aan lokale bestuurders betekent verrommeling	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	76	3,83	1,088
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	114	4,02	,882

	agrarische configuratie	73	3,26	1,093
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	3,83	,986
	Totaal	317	3,77	1,038
duurzame landbouw versterkt concurrentiepositie	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	77	3,99	,835
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	114	3,93	,713
	agrarische configuratie	73	3,79	,881
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	4,13	,702
	Totaal	318	3,95	,787
biologische landbouw beter voor milieu	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	77	3,87	1,005
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	114	3,93	1,079
	agrarische configuratie	73	2,79	1,201
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	3,74	1,049
	Totaal	318	3,62	1,174
biologische landbouw beter voor dierwelzijn	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	77	3,96	,924
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	114	4,04	,959
	agrarische configuratie	73	2,90	1,238
	lagere overheden, landschap en recreatie	53	3,68	1,034
	Totaal	317	3,70	1,124
overheid moet biologische landbouw stimuleren	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	77	3,68	1,081
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	114	4,04	,977
	agrarische configuratie	73	2,93	1,171
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	3,89	,816
	Totaal	318	3,67	1,107
alleen consumenten moeten toekomst biologische landbouw bepalen (gehercodeerd)	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	76	2,97	1,254
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	114	3,61	1,019
	agrarische configuratie	73	2,63	1,253
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	3,43	1,159
	Totaal	317	3,20	1,218
ik denk dat burger EU-landbouw geldverslindend vindt	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	74	3,41	1,059
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	113	3,57	,833
	agrarische configuratie	72	3,06	1,137
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	3,65	,894
	Totaal	313	3,42	,994
EU landbouwbeleid te ingewikkeld voor de burger	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	74	2,96	1,243
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	114	2,55	1,005

	agrarische configuratie	72	2,72	1,078
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	2,31	1,025
	Totaal	314	2,65	1,101
grote intensieve landbouwbedrijven kunnen duurzaam produceren (gehercodeerd)	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	74	2,50	1,050
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	114	2,62	1,068
	agrarische configuratie	72	2,06	,991
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	2,24	,950
	Totaal	314	2,40	1,047
zonder financiële steun is schaalvergroting enige uitweg voor boeren (gehercodeerd)	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	74	3,07	1,077
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	114	3,17	1,038
	agrarische configuratie	72	2,71	1,144
	lagere overheden, landschap en recreatie	53	3,30	1,153
	Totaal	313	3,06	1,106
overheid moet schaalvergroting niet belemmeren (gehercodeerd)	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	74	3,09	1,100
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	114	3,28	1,148
	agrarische configuratie	72	2,29	1,080
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	3,02	1,037
	Totaal	314	2,96	1,162
grootschalige landbouw tast landschap/milieu/dierwelzijn aan	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	74	2,81	1,094
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	114	3,25	1,149
	agrarische configuratie	72	2,10	,952
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	2,91	1,137
	Totaal	314	2,82	1,169
overheid te eenzijdig gericht op kleinschalige/extensieve productie (gehercodeerd)	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	74	3,73	,849
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	114	3,68	,813
	agrarische configuratie	72	3,07	1,092
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	3,35	,974
	Totaal	314	3,50	,953
minder productie in EU betekent groei landbouwproductie elders en kappen regenwouden (gehercodeerd)	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	74	2,74	1,147
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	114	2,96	,986

	agrarische configuratie	72	2,31	1,109
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	2,93	1,007
	Totaal	314	2,75	1,084
NL landschap mooi door weiden, koeien en boerderijen	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	74	4,49	,579
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	113	4,25	,762
	agrarische configuratie	72	4,42	,645
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	4,13	,933
	Totaal	313	4,32	,739
overheidsbeleid moet koeien in de wei stimuleren	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	74	3,53	1,173
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	113	3,79	,986
	agrarische configuratie	72	3,65	1,050
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	3,33	1,244
	Totaal	313	3,62	1,101
landschap lelijk door grootschalige boerenbedrijven	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	74	2,64	1,080
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	114	3,00	1,129
	agrarische configuratie	72	2,03	,934
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	2,80	1,016
	Totaal	314	2,66	1,115
landbouwbeleid moet kernthema blijven van EU-beleid	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	74	4,04	,801
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	114	3,68	,791
	agrarische configuratie	72	4,14	,718
	lagere overheden, landschap en recreatie	53	3,72	,885
	Totaal	313	3,88	,815
zonder EU-landbouwbeleid verpaupert landelijk gebied in EU	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	73	3,86	,787
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	113	3,19	,934
	agrarische configuratie	72	3,75	,946
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	3,37	1,033
	Totaal	312	3,51	,962
NL landbouw schadelijk voor natuur en milieu	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	73	2,77	1,137
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	113	2,95	1,171
	agrarische configuratie	72	1,99	1,000
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	2,87	1,047
	Totaal	312	2,67	1,163
landbouwsector helpt leefomgeving diersoorten instand houden	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	72	3,68	,802

	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	113	3,42	,863
	agrarische configuratie	71	3,85	,856
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	3,39	,856
	Totaal	310	3,57	,863
als subsidies afgeschaft stoppen boeren en komt landbouw in gevaar (gehercodeerd)	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	74	3,14	1,011
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	113	3,16	,960
	agrarische configuratie	72	2,85	1,002
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	3,28	,920
	Totaal	313	3,10	,982
kwaliteit landelijk gebied komt onder druk als subsidie afgeschaft	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	73	3,27	1,004
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	113	2,93	,961
	agrarische configuratie	71	3,44	1,079
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	2,81	1,083
	Totaal	311	3,11	1,043
inkomensteun baseren op hoeveelheid productie van boeren (gehercodeerd)	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	74	4,36	,653
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	113	4,15	,722
	agrarische configuratie	72	3,65	,922
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	4,02	,879
	Totaal	313	4,06	,822
inkomensteun baseren op hectare grond	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	73	3,07	1,228
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	113	3,62	1,012
	agrarische configuratie	72	3,43	,990
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	3,70	,964
	Totaal	312	3,46	1,075
overheidsbetalingen baseren op publieke diensten	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	74	3,85	,975
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	113	3,97	,921
	agrarische configuratie	72	3,36	1,259
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	4,17	,746
	Totaal	313	3,84	1,030
betalingen voor publieke diensten vergen veel transactiekosten	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	72	3,04	,971
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	112	3,21	,931
	agrarische configuratie	72	3,04	1,106
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	2,96	,990

steun aan boeren moet aanvulling zijn op inkomen van boer tot bep. minimum	Totaal	310	3,09	,993
	overheid, onderzoek en adviesconfiguratie	74	2,95	1,032
	natuur, milieu en ontwikkelingsconfiguratie	113	3,06	1,020
	agrarische configuratie	72	2,78	1,024
	lagere overheden, landschap en recreatie	54	2,94	1,017
	Totaal	313	2,95	1,024

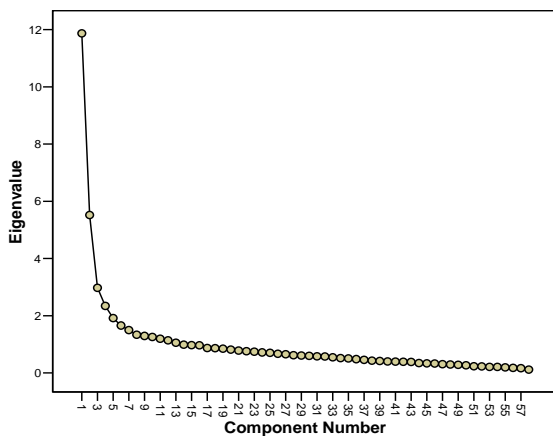
Principale componentenanalyse

Total Variance Explained

Component	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings			Rotation Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %
1	11.872	20.469	20.469	11.872	20.469	20.469	9.709	16.739	16.739
2	5.520	9.517	29.986	5.520	9.517	29.986	5.596	9.649	26.388
3	2.976	5.131	35.117	2.976	5.131	35.117	4.342	7.486	33.874
4	2.343	4.039	39.156	2.343	4.039	39.156	3.064	5.282	39.156
5	1.916	3.304	42.461						
6	1.657	2.857	45.318						
7	1.498	2.582	47.900						
8	1.337	2.305	50.206						
9	1.293	2.230	52.436						
10	1.259	2.171	54.606						
11	1.194	2.059	56.666						
12	1.138	1.963	58.628						
13	1.056	1.821	60.449						
14	.986	1.699	62.148						
15	.973	1.678	63.827						
16	.964	1.662	65.488						
17	.869	1.499	66.987						
18	.864	1.489	68.476						
19	.846	1.458	69.934						
20	.816	1.408	71.342						
21	.782	1.349	72.691						
22	.758	1.307	73.998						
23	.742	1.280	75.278						
24	.717	1.236	76.514						
25	.702	1.210	77.724						
26	.668	1.152	78.877						
27	.655	1.129	80.006						
28	.619	1.068	81.074						
29	.609	1.051	82.124						
30	.598	1.031	83.156						
31	.580	1.000	84.155						
32	.572	.987	85.142						
33	.545	.939	86.081						
34	.517	.892	86.973						
35	.505	.871	87.844						
36	.481	.829	88.674						
37	.459	.791	89.465						
38	.429	.740	90.205						
39	.415	.716	90.921						
40	.399	.688	91.609						
41	.396	.682	92.292						
42	.390	.673	92.964						
43	.384	.662	93.626						
44	.342	.591	94.217						
45	.336	.579	94.796						
46	.330	.570	95.366						
47	.307	.530	95.896						
48	.294	.508	96.403						
49	.282	.486	96.890						
50	.268	.462	97.352						
51	.236	.406	97.758						
52	.229	.395	98.153						
53	.213	.368	98.521						
54	.209	.361	98.881						
55	.193	.333	99.214						
56	.175	.301	99.515						
57	.164	.283	99.798						
58	.117	.202	100.000						

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Scree Plot

Rotated Component Matrix

	Component			
	1	2	3	4
beheer landbouwgrond minder belastinggeld dan natuur	.579	-.354	.056	-.107
landbouw geldverslindend	.550	-.448	.137	-.138
landbouw niet belangrijk als economische peiler	-.411	.476	-.108	.088
andere landen geschikter voor landbouw dus inefficiënt ondersteuning NL landbouw	.371	-.405	.189	-.294
meer betalen voor duurzaam voedsel	.295	.221	-.013	.229
voedsel buiten EU voldoet niet aan onze kwaliteitseisen	.141	-.273	.078	-.146
geen angst voor voedseltekort	.322	-.344	.229	-.284
Voedselveiligheid van Eu-landbouwproducten niet zo hoog	.415	-.184	.056	-.266
liberalisering bedreiging voor NL landbouw	-.066	-.092	.618	.151
liberaliseren positief vanwege innovatie	-.067	-.036	.718	.062
liberaliseren is goed meer mogelijkheden voor export	-.202	.066	.607	.057
producten van goedkope productie buiten EU zonder belemmeringen op NL markt	.077	-.162	.610	-.166
liberalisering helpt tegen armoedeproblemen in ontwikkelingslanden	.402	.027	.498	-.100
subsidie aan boeren ten koste van boeren in ontwikkelingslanden	.482	-.155	.420	-.304
verhinder import uit milieu en dierenvriendelijk landen	-.021	-.182	.128	-.047
liberalisering moet gepaard met ontwikkeling wereldlandbouw	.212	.203	.056	.213
landbouwbeleid overlaten aan lidstaten vanwege grote verschillen in EU	-.017	-.076	.179	.749
EU landbouw niet renationaliseren	-.139	.005	.204	.632
boeren nodig voor onderhoud/ontwikkeling landschap	-.125	.727	-.043	.060
landschapsonderhoud beter bij natuurorganisaties	.524	-.436	.127	.031
betaling aan boeren voor instandhouding landschap	.094	.597	.014	.138
boeren niet breed	.010	.377	-.311	-.043
financiële steun boeren vanwege afhankelijk niet-beïnvloedbare ontwikkelingen	-.156	.482	-.440	.115
afschaffing inkomstensteun boeren	.253	-.376	.442	-.181
inkomensteun regeling vanuit Brussel aan boeren	-.146	.089	-.092	.567
veel boeren overleven door meer inkomen uit nevenactiviteiten	.457	.107	.054	-.250
veel boeren in de toekomst overleven zonder steun	-.159	-.046	.601	-.038
landbouw recht op overheidsgeld door open landelijk gebied	-.141	.691	-.166	.129
meer ruimte voor boeren om te ondernemen	.589	-.256	-.030	.041
landelijk gebied van samenleving	.556	-.166	.074	.116
landschapsbeleid aan lokale bestuurders betekent verrommeling	.418	-.038	-.043	.159
duurzame landbouw versterkt concurrentiepositie	.409	.206	.237	.147
biologische landbouw beter voor milieu	.782	.043	-.016	-.044
biologische landbouw beter voor dierenwelzijn	.762	-.082	-.034	-.169
overheid moet biologische landbouw stimuleren	.771	.148	.024	-.160
consumenten moeten toekomst biologische landbouw bepalen	.609	.042	-.062	-.132
burger vindt EU landbouw geldverslindend	.366	-.098	.239	-.195
EU landbouw ingewikkeld voor de burger	-.152	-.238	-.152	.223
intensieve landbouwbedrijven geschikt voor duurzaam productie	.621	.016	-.300	-.236
zonder financiële steun is schaalvergroting enige uitweg voor boeren	.438	-.065	.264	.064
overheid moet schaalvergroting niet belemmeren	.738	-.011	-.099	-.227
grootschalig landbouw tast landschap/milieu/dierenwelzijn aan	.771	-.054	-.090	-.213
overheid eenzijdig op kleinschalig/extensieve productie	.560	-.042	-.060	-.136
minder productie in EU betekent groei landbouwproductie ander land	.322	-.177	.107	-.126
NL landschap mooi door weiden, koeien en boerderijen	-.030	.599	.023	-.011
overheidsbeleid koeien in de wei	.354	.581	-.126	-.195
landschap lelijk door grootschalige boerenbedrijven	.687	-.161	-.116	-.182
landbouwbeleid als kernthema van EU beleid	-.064	.267	-.104	.535
zonder EU landbouwbeleid verpaupert landelijk gebied in EU	-.102	.365	-.239	.446
NL landbouw schadelijk voor natuur en milieu	.665	-.435	.003	-.094
landbouwsector helpt leefomgeving diersoorten	-.337	.544	-.028	-.042
stoppende boeren door afschaffing subsidie brengt NL landbouw in gevaar	.069	-.389	.557	.005
kwaliteit landelijk gebied onder druk door afschaffing subsidie	-.185	.546	-.460	.064
inkomensteun op basis van hoeveelheid productie van boeren	.424	-.199	.206	.123
inkomensteun op basis van hectare grond	.151	-.297	.077	-.103
overheidsbetaling aan boeren op basis publieke diensten	.522	-.094	.341	.051
betaling voor publiek diensten kan leiden tot te veel bureaucratie	.245	.065	-.065	.137
inkomsten aan boeren moet als aanvulling op inkomen van boer	.125	.301	.137	-.197

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

a. Rotation converged in 7 iterations.

Netwerkanalyse

Welke van de onderstaande groepen hebben goede standpunten over landbouwbeleid, landbouw en landschap?

	N	Gemiddelde	Std. Deviatie
EU	342	.28	.451
LNV	342	.42	.493
CDA	342	.24	.429
PvdA	342	.13	.342
SP	342	.07	.256
VVD	342	.09	.288
GroenLinks	342	.22	.412
ChristenUnie	342	.16	.368
PvdD	342	.06	.229
Provincies	342	.21	.408
Gemeenten	342	.02	.151
Landbouworganisaties	342	.33	.472
Boeren	342	.43	.496
Natuur- en milieuorganisaties	342	.46	.499
Biologische organisaties	342	.30	.458
Ondernemers recreatie	342	.06	.235
Organisaties ontwikkelingssamenwerking	342	.17	.373
Onderzoeksinstellingen	342	.22	.414
Projectontwikkelaars	342	.01	.108
Verwerkende industrie	342	.06	.246
Retailsector	342	.01	.108
Bedrijfsleven (overig)	342	.06	.235
Burgers	342	.12	.325
Anders, nl.	342	.16	.371
Valide N (listwise)	342		

Welke organisaties / groepen hebben veel invloed in het debat rondom de toekomst van landbouwbeleid, landbouw en landschap?

	N	Gemiddelde	Std. Deviatie
EU	340	.73	.446
LNV	340	.74	.439
CDA	340	.44	.497
PvdA	340	.07	.257
SP	340	.01	.077
VVD	340	.04	.199
GroenLinks	340	.01	.121
ChristenUnie	340	.02	.142
PvdD	340	.04	.185
Provincies	340	.21	.405
Gemeenten	340	.05	.224
Landbouworganisaties	340	.64	.479
Boeren	340	.22	.415
Natuur- en milieuorganisaties	340	.50	.501
Biologische organisaties	340	.07	.257
Ondernemers recreatie	340	.02	.142
Organisaties ontwikkelingssamenwerking	340	.04	.185
Onderzoeksinstellingen	340	.14	.352
Projectontwikkelaars	340	.11	.308
Verwerkende industrie	340	.15	.358
Retailsector	340	.07	.257
Bedrijfsleven (overig)	340	.07	.257
Burgers	340	.06	.230
Anders, nl.	340	.06	.230
Valide N (listwise)	340		

Met welk van de groepen praat u of uw groep het meest over de toekomst van landbouwbeleid, landbouw en landschap?

	N	Gemiddelde	Std. Deviatie
EU	334	.18	.384
LNV	334	.55	.498
CDA	334	.12	.322
PvdA	334	.06	.232
SP	334	.02	.133
VVD	334	.04	.186
GroenLinks	334	.02	.153
ChristenUnie	334	.01	.122
PvdD	334	.02	.133
Provincies	334	.37	.483
Gemeenten	334	.22	.418
Landbouworganisaties	334	.54	.499
Boeren	334	.53	.500
Natuur- en milieuorganisaties	334	.53	.500
Biologische organisaties	334	.12	.322
Ondernemers recreatie	334	.10	.295
Organisaties ontwikkelingssamenwerking	334	.06	.232
Onderzoeksinstellingen	334	.25	.431
Projectontwikkelaars	334	.01	.109
Verwerkende industrie	334	.08	.268
Retailsector	334	.02	.133
Bedrijfsleven (overig)	334	.08	.268
Burgers	334	.18	.382
Anders, nl.	334	.08	.273
Valide N (listwise)	334		

Bijlage V: Voorbeeld van een gesprek illustratief voor het patroon ‘Herhaling van argumenten in gesprekken’

Onderstaande tabel laat zien hoe dat proces van herhalen van argumenten concreet in zijn werk gaat. De tabel is een weergave van een van de gesprekken die plaatsvonden tussen actoren uit de agrarische, de natuur en milieu, de landschaps- en de overheids-, onderzoek en adviesconfiguratie tijdens de Open Space bijeenkomst. In de linker kolom worden de actoren weergegeven, van actor 1 (A1) tot en met actor 6 (A6). De tweede kolom bevat de gesproken tekst en de derde kolom bevat een codering van de gesproken tekst. De tekst is gecodeerd door labels toe te kennen aan uitspraken en deze te nummeren. Gelijksortige argumenten krijgen daarbij hetzelfde cijfer. Het steeds terugkeren van dezelfde nummers maakt zichtbaar hoe gespreksdeelnemers steeds opnieuw dezelfde argumenten aandragen. Daardoor draait het gesprek als een zelfbevestigend circulair patroon rond waar lastig uit is te komen. Deelnemers grijpen steeds terug naar dezelfde assumpties van wat wel en niet mogelijk is en dezelfde oplossingen, die vervolgens weer ter discussie worden gesteld door andere deelnemers, die andere oplossingen inbrengen die op hun beurt weer ter discussie worden gesteld worden etcetera.

Concreet vindt er drie keer achtereenvolgend hetzelfde gesprek plaats.

Tabel: deel van een gesprek uit de Open Space bijeenkomst

Actor	Gesproken tekst	Codering
A1	Grondgebonden landbouw willen we behouden om het landschap overeind te houden. Het is nodig dat de grondgebonden ondernemer daar een boterham in kan verdienen. Nu is dat moeilijk, dus dan ga je toch naar grootschaligheid. Maar het moet fysiek klein. Daarmee haal je de productie en toekomst onderuit.	1. Grondgebonden landbouw (Ggb lb) houdt landschap overeind 2. Probleem: ggb lb verdient weinig 3. Oplossing: grootschaligheid 4. Probleem: trend = kleinschalig
A2	Moet Brussel dan meer modulatie doen? Moet de regio extra geld krijgen voor meer landschapswallen?	5. Oplossing = modulatie?
A1	Je wordt geconfronteerd met beperkingen, en men verwacht ook nog dat je boer blijft, en dat gaat niet. Als iemand investeert in 30 hectare grond is dat geweldig behoud voor het landschap. Landelijk gaat zeker 60% van het landschap in bedrijfsvoering. Voor de rest krijg je dezelfde melkprijs, en je moet wel zien te overleven. We moeten dus naar betalen voor handicaps als je dingen wilt behouden.	2. Probleem: ggb lb verdient te weinig/boeren verdwijnen 2. Probleem: Boeren overleven niet 5. Oplossing is betalen naar handicaps
A3	Dat kan Europees maar ook nationaal geld zijn.	6. Betaling kan nationaal of Europees
A1	.. ik wil het GLB wel graag behouden. Noordoost Twente gaat naar de knoppen als we niet onderscheid maken naar gebied.	6. Voorkeur is europees. 5. Onderscheid maken naar gebied
A4	Wie zijn nu de dragers van het landschap? 15, 20 procent boeren, of 80 procent yuppen-boeren? Rond Putten heb je allemaal kleinschalige landschappen, daar hebben zich allemaal rijke burgers in het landschap ingekocht. Daar zijn straks geen boeren meer.	6. Burgers vervangen boeren op platteland
A5	De regio die het eerst overstapt naar het alternatief, recreatie, is spekkoper.	7. Oplossing is recreatie
A2	Maar hoe kun je het landschap behouden? Wat gaat daarmee gebeuren?	8. Probleem: landschapsbehoud
A1	In Overijssel heb je ook steeds meer stadsmensen ...	6. Burgers vervangen boeren op platteland
A3	Je moet regionaal bekijken hoe je landbouw inpast in het	9. Oplossing is landbouw regionaal inpassen

	overige landgebruik.	
A1	Als je de grondgebonden landbouw ziet verdwijnen, gaat ook de recreatie achteruit. Dat is overal zo. Dat moet je in balans houden en we moeten er nu al over nadenken hoe.	10. Probleem: als ggb lb verdwijnt, gaat recreatie achteruit
A6	Dus recreatie is de belangrijkste afnemer van het product. Dan is het heel raar dat niemand onderzoekt hoe het zit met de markt voor recreatie.	11. Markt voor recreatie onderzoeken
A1	Als je wilt dat stadsmensen gaan investeren, moet je zorgen dat het aantrekkelijk is en daarvoor heb je boeren nodig. Het moet in balans blijven.	1. Boeren houden landschap aantrekkelijk
A2	Als er niet voor betaald wordt, is het blijkbaar ook niets waard.	13. Ter discussie stellen aantrekkelijkheid boerenlandschap
A4	Haal ondernemers in een gebied bij elkaar! Dat is ook gedaan op Walcheren, daar gingen we aan de slag om samen af te stemmen om de kwaliteit van het landelijk gebied te bevorderen.	14. Initiatief nemen en coalities sluiten om kwaliteit landelijk gebied te bevorderen
A2	Maar stel dat de markt niet lukt, dan wat? Volgens mij moet het dan natuur worden.	13. Ter discussie stellen oplossing is markt, recreatie
A4	Moet de overheid met alle belemmeringen en beperkingen ertussen, of moet je het samen doen, samen zonder overheidsregels aan de slag? Kunnen we gezamenlijkheid weer tot leven brengen? Regionaal verantwoordelijkheid nemen om het op te vullen als ondernemer, horeca, landbouwbedrijven, burgers die er wonen, alles voor wie de leefomgeving waarde heeft ...	14. Initiatief nemen en coalities sluiten, zonder overheidsbeperkingen
A2	Wat nu als verantwoordelijkheid nemen niet lukt?	13. Ter discussie stellen oplossing is initiatief en verantwoordelijkheid
	Wat gebeurt er met een andere boer die het niet redt?	2. Boeren verdwijnen
	Die gaat failliet.	2. Boeren verdwijnen
	Dan wordt de grond opgekocht door een andere boer.	3. Schaalvergroting
	Nee, want die heeft hetzelfde probleem.	2. Boeren verdwijnen
A1	In de binnenstad zijn ook gemeenschappelijke problemen. Zo ook in het landelijk gebied. Dat moeten we regelen voor het GLB wordt afgeschaft, anders vallen de boeren weg.	2. Problemen regelen anders verdwijnen boeren
	Dan moet de overheid wel ingrijpen als iedereen het wil en niemand wil betalen.	5. Oplossing is overheidsingrijpen
A1	Je moet nu tijd gebruiken om van a naar b te komen. Vandaag al een ondernemersplan maken. Maar als de melk niet snel duurder wordt, heb je wel een probleem als de subsidie wegvalt. Als boeren dan wegvallen, heb je een landschapsprobleem.	2. Problemen nu regelen anders verdwijnen boeren. 1. Als boeren wegvallen, dan landschapsprobleem
A2	Als de markt niet wil, dan moet de boer er ook gewoon de brand in mogen steken.	13. Ter discussie stellen oplossing is markt
	Er is een enorme potentie om de kwaliteit van het landschap op peil te brengen. Je moet de randvoorwaarden onderzoeken om aansluiting bij de ontwikkeling van de context in kaart te brengen. De uitdaging is als ondernemingen daarop in te spelen.	14. Oplossing is randvoorwaarden onderzoeken en ondernemerschap
A4	Ga aan de slag: wat kunnen we zelf doen, wat hebben we nodig aan randvoorwaarden. Eigen verantwoordelijkheid nemen.	14. Oplossing is randvoorwaarden onderzoeken en eigen verantwoordelijkheid nemen
A1	Als werkelijk in 2013/2020 markten ontstaan, is de boer de laatste die zegt 'het moet collectief'. Maar de vraag is hoe je van a naar b komt. Dat proces moet je in balans ontwikkelen, anders gaat het verkeerd.	13. Ter discussie stellen oplossing is markt 15. Overgangstraject goed vormgeven van a naar b
	Is er geld weg te krijgen bij de burgers?	5. Oplossing is betalingen uit collectieve middelen
	Huizenbouw, OZB, het is lastig. Maar wie weet komt dat nog.	5. Oplossing betalingen collectieve middelen lastig maar mogelijk

	Kan het niet op gemeenteniveau geregeld?	5. Regelen vanuit lokale overheid
	Dat doe je al, je betaalt WOZ.	5. Bevestiging: gebeurt al
	Ik kan mij voorstellen dat afspraken te maken zijn op andere lagen van bestuur.	5. Bevestiging: betalingen collectieve middelen maar buiten centrale overheid mogelijk
A4	Ik denk dat je moet openstaan en alternatieven en andere vormen moet zoeken. Wij doen 'boer zoekt burger'. De vraag is hoe je burgers kunt betrekken.	14. Zelf zoeken naar mogelijkheden, burgers betrekken
A1	Als het makkelijker is om het collectief te regelen en de burger vindt dat prima, wat is daar dan mis mee?	5. Collectief regelen
velen	Daar is niks mis mee.	5. Niks mis met collectief regelen
	Je wilt wel weten 'wat wil die burger, wil die dat wel'.	13. Ter discussie stellen collectief regelen
A1	Een bepaald collectief moet zorgen dat er een landschapsaanbod is, net als in de schouwburg. Daar wordt ook 44 euro voor betaald.	5. Collectief regelen
A2	Voor het landschap betaalt niemand.	13. Ter discussie stellen bereidheid tot betalen voor landschap
A1	Vroeger moest er voedsel worden geproduceerd. Nu heb je een nieuwe vraag.	1. Landbouw verzorgt 'product' landschap
	Het wordt gewoon een product	1. Landbouw verzorgt 'product' landschap
A2	Voor mij is het uitgangspunt <u>niet</u> dat we moeten houden wat je hebt. Als het niet lukt, dan moeten we ook de voorwaarden intrekken voor boeren en consequenties trekken en de boer vrijlaten.	13. Ter discussie stellen haalbaarheid plannen
A4	Dan verpaupert, verrommelt het, worden boerenbedrijven niet meer gerenoveerd. Je moet actief beleid voeren. Als ondernemers, <u>niet</u> de overheid.	8. Probleem: landschap verpaupert 14. Oplossing is actief ondernemerschap
A1	Dan krijg je dus nieuwe rollen op het platteland. Dan mag je voor die nieuwe rollen best geld beschikbaar stellen.	5. Oplossing is centraal regelen.

Interessant is dat gespreksweergaven zoals deze concrete ingangen bieden voor interventie en sturing van gesprek. Goed volgen van gespreksverloop biedt ingangen voor het ter discussie stellen en veranderen van assumpties en het maken van procesobservaties over het gespreksverloop. Het concreet aangrijpen van specifieke inbreng van deelnemers biedt kansen om een vastdraaiend gesprek vlot te trekken en te sturen naar meer verdieping en concretere uitwerking van oplossingen.

Bijlage VI: Opmerkingen van respondenten in de vragenlijst

Inhoudelijk t.a.v. de GLB-discussie of relatie vragenlijst en GLB-discussie (20)

- Ik hoop dat er genuanceerdere meningen over nut en noodzaak van het GLB teweeg worden gebracht en dat afgestapt wordt van de kortzichtige nettogeldstroomgedachte van Zalm/Balkenende cs.
- De focus van een nationaal of Europees landbouwbeleid moet niet beperkt blijven tot de landbouwsector maar gericht zijn op het maatschappelijke en economische belang van de sector buiten de landbouw. Bijdragen aan thema's als een aantrekkelijk vestigingsklimaat.
- Uw vraagstelling beperkt zich tot de voors en tegens van het huidige landbouwbeleid. Er is ook een serieus alternatief wat zich baseert op voedselsoevereiniteit: bescherming tegen ongewenste goedkope import en geen dumping van overschotten
- Het is belangrijk dat de Wetenschappelijke instellingen en universiteiten de boeren niet in de steek laten. Een boer investeert meestal voor heel zijn leven in zijn bedrijf, bij innovatie en veranderingen komt er veel op hen af, deze investeringen zijn
- Eigenlijk weten de boeren zelf wel wat er bij ongewijzigd beleid gaat gebeuren met hun bedrijf in het landelijk gebied of met het landelijk gebied zelf. Het belang van hen zelf op korte termijn zit een visie op langere termijn in de weg.
- Een mooi onderzoek. Ik hoop dat hiermee de nuance weer terug kan komen in discussies over toekomst van de agrarische sector in Nederland. Die discussies zijn op dit moment erg ongenueanceerd en gekleurd door ideologische, politieke of maatschappelijke overtuigingen.
- Vanuit de verschillende belangenorganisaties wordt te vaak vanuit het eigen belang naar het algemeen belang gekeken en krijgt emotie de overhand. We hebben een hoogwaardige maatschappij en dit is de moeilijkheid in beslissingen voor landbouw, natuur en milieu.
- Sommige vragen zijn iets te zwart wit. Ik ben bijvoorbeeld tegen inkomensaanvulling en inkomenssteun terwijl een overheidsbijdrage rechtvaardig is in ruil voor instandhouding of diensten. Goedkoper produceren elders wil vaak ook zeggen dat je roofbouw pleegt
- Laat het debat over de toekomst met de juiste groepen gevoerd worden, zo min mogelijk met politieke idealisten. Als wij zo door gaan hebben we over 40 jaar geen landbouw meer in Nederland en is er geen enkele weidevogel meer te bekennen.
- Het beste zou het zijn dat alle boeren biologisch gaan produceren, zowel voor de mensen als het milieu.
- Nederlandse boeren zouden veel aandacht moeten schenken aan een betere kwaliteit van de producten om zich daarmee in de markt te onderscheiden. Zeer veel producten zowel van dierlijke als plantaardige afkomst zijn kwalitatief zeer vervlakt. Typische massaproductie.
- Nederland moet de export van landbouwproducten opgeven, dat komt de kwaliteit van de leefbaarheid ten goede: een beter milieu, mooier landschap, meer dierenwelzijn, minder risico op besmettelijke dierziekten.
- In veel gevallen vragen niet eenduidig te beoordelen. Aanklikken naar eens of oneens kant hangt af van wat er wel dan niet gaat gebeuren. Voorbeeld landbouwsubsidies zijn nog steeds verkapte exportsubsidies van overschotten. Dat is slecht voor de boeren.
- Gelet op komende discussies over het EU-landbouwbeleid na 2013 is dit onderzoek erg belangrijk. Belangrijk is het dat ook in andere EU-lidstaten dergelijk onderzoek plaatsvindt, resp. zal plaatsvinden.
- Veel vragen hebben in hun samenhang een andere betekenis dan apart, e.g. grootschalige bedrijven kunnen duurzaam zijn, maar zijn dat vaak niet. Of minder overheidssteun stimuleert innovatie, maar zal ook bedrijven laten verdwijnen (alleen de diversere bedrijven redden het).
- Probleem is dat de losse vragen verband met elkaar houden. Je kunt niet ongestraft de bestaande steun stoppen. Wel kan je binnen de bedrijfstechnische en bedrijfseconomische kaders van een gezonde bedrijfsvoering voorwaarden stellen waaraan men moet voldoen.

- De Nederlandse landbouw kan zich goed redden in een vrije markt. Het ondernemerschap is de laatste jaren gegroeid en niet alleen meer gebaseerd op het traditionele voortzetten van het ouderlijk bedrijf. Hierdoor blijft ook in een vrije markt de landbouw bestaan.
- Agrarische sector is wat mij betreft net als elke andere branche. Wanneer een onderneming of branche zich redelijkerwijs niet kan handhaven gaat het failliet en/of verplaatst de activiteit zich naar elders. Punt uit.
- Veel vragen impliceren dat landschap een doel op zich is. In het ruimtelijk beleid is dat ook zo vastgelegd. Mijn idee is dat landschap vooral een resultante zou moeten zijn van het gewenste gebruik, waarbij het wel wenselijk is om ontwikkelingen te toetsen
- Wees zuinig op de boeren, ook de volgende generatie, zodat die het nog aandurft, want landschap, natuur en boerenactiviteit gaan prima hand in hand.

Stellingen representeren assumpties (16)

- "Stellingen als ""Liberalisering is positief omdat het boeren prikkelt tot vernieuwing"" zijn wat lastig. Ik ben het hier mee eens : ""Liberalisering prikkelt tot vernieuwing"". Hier neutraal : ""Boeren moeten geprikkeld worden tot vernieuwing""
- Ja, ik vind dat een aantal vragen vanuit praemissies uitgaan die van zowel de landbouw, de boeren maar ook van de milieu- en natuurorganisaties karikaturale beelden oproepen. Ik acht dat ongunstig voor de ontwikkelingen van geavanceerde standpunten.
- Veel vragen hebben een dubbele lading en daardoor is een eenduidig antwoord vaak lastig. Ik ben in voorkomende gevallen uitgegaan van de uitspraak die voorop staat.
- Ik vind een aantal vragen te suggestief.
- Bijzonder oppervlakkige vragen met veel clichés en weinig echte inhoud. De zaken worden bijzonder versimpeld voorgesteld. Van een Universiteit verwacht je wat meer diepgang.
- Veel onduidelijke stellingen, die niet eenduidig te antwoorden zijn (twee stellingen in 1 verpakt)
- Ik ben professioneel adviseur over deze zaken. Als ik op die titel ben gevraagd de lijst in te vullen dan vind ik de oppervlakkigheid van de vragen een belediging. Maar voor een breder publiek vindt ik de vragen ook te oppervlakkig. Een ingewikkelde materie.
- Een aantal vragen is te open. De beantwoording is afhankelijk van omgevingsfactoren die er zijn. Met name bij de vragen over export en import van landbouwproducten.
- In de enquête worden de termen "landbouw" en "landbouwbedrijven" in zijn algemeenheid gebruikt, terwijl voor een aantal vragen de beantwoording m.i. moeilijk is zonder onderscheid te maken tussen de verschillende landbouw sectoren; akkerbouw, veehouderij
- De vragen zijn vaak wel erg algemeen gesteld over 'de' landbouw, 'de' boeren terwijl de verschillen er juist zoveel toe doen
- De vragenlijst is te ongenueanceerd en hier en daar niet logisch. De manier waarop je vraag leest heeft bij sommige vragen meer invloed op het antwoord dan de vraag zelf. Dat lijkt me niet echt wenselijk.
- Het zijn te veel open deuren
- Een groot aantal vragen/stellingen waren op zo'n manier geformuleerd waardoor alle bolletjes ingevuld zouden kunnen worden. Tijdens een plenaire zitting kan er dan flink gediscussieerd worden maar bij het invullen is dat lastig.
- Soms worden de stellingen door mij wel onderschreven of verworpen, maar deugt de vermelde argumentatie niet. De antwoorden zijn derhalve vaak net zo ongenueanceerd.
- Veel vragen multi-interpretabel of onduidelijk (definities ed)
- Sommige vragen hebben een dubbele vraagstelling. Neem vraag 52, daar staat: "Als landbouwsubsidies worden afgeschaft, gaan veel boeren stoppen en dat brengt de landbouwsector in gevaar".

Vragenlijst had langer/uitgebreider moeten (8)

- Er staat geen een vraag in over eerlijke kostendeekkende prijzen!
- Ik dacht dat het ook zou gaan over natuur en landschap.

- Jammer dat het zoetwatervraagstuk nog geen onderdeel vormt van uw enquête
- Ik mis de gebiedsbenadering waarbij samenwerken tussen mensen die leven en werken in het gebied. Er is teveel uitgegaan van tegenstelling en ik denk dat er veel overeenkomsten zijn. Duurzaamheid is de basis waarbij de drie elementen evenwichtig ingevuld worden
- In jullie opsomming in de laatste vragen hadden jullie beter verbrede landbouworganisaties kunnen noemen dan een afzonderlijke verbijzondering tot recreatie en natuur. Ook zorg, educatie zijn sectoren die aan verbreding doen
- De vragenlijst heeft teveel aandacht voor de fysieke, materiële, economische, productiegerichte rol / functie / dimensie van landbouw en landschap. De sociale dimensie (zorg, bejaarden opvang, educatie op het boerenbedrijf, opvang van criminele jeugd komt niet aan de orde.
- Een BLUNDER dat de onderzoekers in de vragenlijst bij de politieke partijen de SGP niet noemen, temeer daar de nestor in de Tweede Kamer (Van der Vlies) het beleidsveld Landbouw op een goede wijze behartigd en ook omdat de SGP relatief veel stemmen trekt
- Het valt me op dat onze organisatie van landeigenaren, Federatie Particulier Grondbezit, met 1500 leden en 200.000 ha bezit (een oppervlakte vergelijkbaar met één grote Nederlandse provincie) niet wordt genoemd in de lijst met organisaties die meepraten

Vragenlijst is goed, vragen zijn boeiend (6)

- Nee, interessante vragen en ben erg benieuwd wat er uit jullie onderzoek komt.
- Interessante serie stellingen, heel goed samengesteld!
- De vragenlijst is goed. Wellicht zijn er nog meer publieke waarden die in de samenleving worden onderkend, dan diegenen die in de enquête aan bod komen. Zie bijv. het essay van Van der Ziel 'leven zonder drukte'.
- Uitstekend initiatief, hoognodig. Brede scope van de vragen dekt de complexiteit van het geheel heel goed. Veel succes gewenst.
- De vragen zijn veelzijdig en goed geformuleerd. Een goed begin dus.
- Goed: veel en veelsoortige vragen. Jammer: wel een beetje van hak op tak. Maar dat houdt je misschien scherp. Sommige vragen zijn alleen te beantwoorden met: weet ik niet. Daarvoor is alleen de keuzemogelijkheid: neutraal aanwezig, wat niet hetzelfde is.

Vragenlijst had korter moeten (5)

- Veel stellingen
- Zinvol vooraf beeld te hebben van enquête-inhoud en omvang.
- Best een lange vragenlijst en vaak moeilijk om een mening te vormen. Zou fijn zijn om te weten hoe lang invullen duurt of op welke pagina van de lijst je bent.
- Het doel van de enquête is onduidelijk. Ik vraag me af waarom ik deze enquête zou moeten invullen. Het zou prettig zijn als je van te voren weet hoeveel vragen. Het was best lang en je neigt om te stoppen als je niet weet hoeveel je nog moet invullen
- De vragen waren te lang en het waren er simpelweg te veel. Met korte en gerichtere vragen kan het zelfde onderzoeksresultaat bereikt worden mijns inziens. Overigens is Nederland dat wordt geregeerd door een partij die zijn sterkste achterban nog steeds ...

Gebrek aan kennis, geen verstand van (6)

- Als stadsbewoner vragen jullie me wel erg veel waar ik echt geen verstand van heb
- Veel zaken waar ik geen verstand van heb, heb ik aangevinkt met neutraal
- Ik vond het bij veel stellingen moeilijk om een weloverwogen mening te geven. Dit omdat ik me nooit echt heb verdiept in de landbouwproblematiek. Ik had geen idee van de gevolgen van bepaalde veranderingen in het beleid. ik denk dus ook dat mijn antwoord in dat licht moet worden gezien.

- Voor burgers is het lastig om sommige vragen te beantwoorden (veel neutraal). Dit kan komen door gebrek aan kennis, of je komt niet (direct) in gesprek met organisaties als LNV, landbouworganisaties, EU enz.
- Vragen hadden meer info kunnen bieden in de vorm van Als.... vindt u dan... ; of als Het is zo dat denkt u dan dat Op die wijze kan voorkomen worden dat kennistekort in de weg staat bij beantwoording. Verder is onderzoek natuurlijk een manier ...
- Nee. Maar mensen uit de stad hebben soms geen idee wat er op een boerderij allemaal moet gebeuren om voldoende inkomsten te halen, om redelijk van te kunnen leven

Meer informatie (4)

- ik kan op 3 juli niet aanwezig zijn, maar ben wel benieuwd naar de uitkomst van deze peiling. Stuurt u de uitkomsten rond aan de deelnemers van de enquête?
- hartelijk dank, vriendelijke groet, ...
- Ik blijf graag op de hoogte van de uitkomsten, succes met het verdere onderzoek
- Ik wil graag op de hoogte van uitkomsten worden gebracht ! (zie bovenstaand adres)
- Goed initiatief. Indien ik op 3 juli niet aanwezig kan zijn hoor ik graag op andere wijze de uitkomsten van de enquête.

Overige vragenlijst (2)

- Soms lastig om te gaan met onderscheid feiten en mening.
- Op de laatste vraag heb ik neen geantwoord omdat ik dan met vakantie ben, dus om ja in te vullen is onzinnig. Vind ik jammer, verder stonden er vaak dubbele stellingen in één stelling.

Eindelijk mening kunnen geven (1)

- Ja, fijn dat ons eindelijk ook eens naar onze mening gevraagd word, men kletst al jaren over maar nooit met ons. Elke Nederlander krijgt op z'n minst een minimumloon, alleen wij boeren mogen nog steeds voor enkele dubbeltjes per uur werken, omdat het eten ...

Technische opmerkingen t.a.v. de vragenlijst (1)

- Ik heb alle vragen waarop ik geen antwoord weet met "neutraal" beantwoord, maar hetzelfde antwoord heb ik gegeven op vragen waarop ik echt een neutrale positie inneem. Kortom de antwoordcategorie "weet niet" ontbreekt.

Overige (13)

- De lettertjes zijn erg klein en dat kost inspanning
- Ik meende dat het sinds een aantal jaren Wageningen Universiteit is, terwijl u in uw communicatie steeds Universiteit Wageningen gebruikt. Wat is het nu?
- Good luck!
- Succes!
- Succes met de uitwerking.
- Op zich hebben we, als KVO (katholieke vrouwen organisatie) wel belangstelling om aan dit soort bijeenkomsten deel te nemen. Helaas moeten we echter op de kosten letten, daarom de vraag of er bij deelname een vergoeding tegenover staat?
- Heb het ingevuld op persoonlijke titel, ben niet in staat geweest met overig bestuur van VeKaBo te overleggen, op 3 juli hebben we een landelijke bestuursvergadering, dus kunnen niet aanwezig zijn bij de bijeenkomst.
- Deelname aan bijeenkomst is afhankelijk van programma en genodigden
- Wat gaat u met de resultaten van dit onderzoek doen?
- Ik zou het wel zo netjes vinden wanneer u in uw enquête de namen van GroenLinks en ChristenUnie op de correcte wijze spelt; dat wil zeggen met twee hoofdletters. Overigens het beste toegewenst.

- Voorlopig niet
- Succes ermee
- Veel succes met de resultaten. Ik geniet meer van bloeiend koolzaad dan van ruige landschappen waar hier en daar een Schotse hooglander loopt.